

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ
ԶԻՆՈՒՈՐ
ՍԱՐԳԻՍ
ՆԱՆԻԵԱՆԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երևան
2020

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԻՆՈՒՈՐ
ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՆԻԵԱՆԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ**

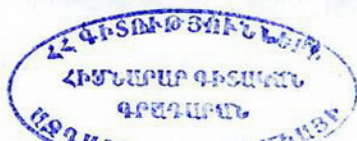
Գրի առաւ
Յակոբ Հանիբեան

Յառաջաբանով եւ ծանօթագրութեամբ
հրատարակութեան պատրաստեց
Յակոբ Զոլաքեան

Ս. Հ. Զոլաքեան, Տրւար
Եւ. Առ. Կարեան Երբ
Զարգ. առիթ
28 ԹԺ. 2020 Յ. Զ. Զոլաքեան

ԵՐԵՒԱՆ - 2020

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

0-670

Կը տպագրուի ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան
ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշումով

Խմբագիր՝

Պատմ. գիտ. թեկնածու **Գէորգ Եազըճեան**

0-670 Օսմանեան բանակի զինուոր Սարգիս Հանիեանի վկայութիւնը/ գրի առաւ Յակոբ Հանիեան, յառաջաբանով եւ ծանօթագրութեամբ հրատարակութեան պատրաստեց Յակոբ Չոլաքեան. – Երեւան, 2020, 124 էջ:

Օսմանեան բանակի զինուոր Սարգիս Հանիեան ականաւորեցի վկայութիւններ կը բերէ Համաշխարհային առաջին պատերազմին Կարնոյ Բասէնի եւ Պայազէտի գաւառներուն մէջ ծաւալած ուսթըքական կռիւներուն, Բաղէշի եւ Տիգրանակերտի նահանգներու հայոց կոտորածներուն եւ Մուսուլէն մինչեւ Յորդանան հասնող տարագրութեան ճամբաներուն վրայ տարագիրներու վիճակին եւ իր հարազատները փնտրելու մասին:

Նախապետած է պատմաբաններու եւ ազգագրագէտներու, ինչպէս նաեւ Հայոց ցեղասպանութեամբ հետաքրքրուող լայն շրջանակներու համար:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-75-511-3

© Էդիթ Պրինտ, 2020

© Չոլաքեան Յակոբ, 2020

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Քեսապի շրջանի նուիրուած իմ աշխատասիրութիւններս պատրաստելու ատեն միշտ հետամուտ եղած եմ գրաւոր ու արխիւային նիւթերու կողքին նաեւ հաւաքել ձեռագիր վիճակի մէջ մնացած ուսումնասիրութիւններ, յուշագրութիւններ ու արձանագրել 1909-ի աղէտին, Մեծ եղեռնին, վերապրողներու տունդարձին, 1938-1939-ի Հաթայի պետութեան կազմին մէջ իյնալուն, 1947-ի հայրենադարձութեան մասին պատմող մարդոց վկայութիւնները, որոնք, անկասկած, մեծ լրացումներ կը կատարեն տուեալ միջավայրի ու ժամանակի ազգագրութեան ու պատմութեան մեր պատկերացումներուն վրայ: Իմ «Քեսապ» աշխատասիրութեան Գ. հատորը (Հալէպ, 2004) ահաւասիկ այդպիսի հրապարա-

Սարգիս Գ. Հանիեան
(1884, Գարատուրան –
1972, Էջմիածին)

կումներէ կազմուած է¹:

Սարգիս Հանիեանի յուշերու տետրակը շատ ուշ ձեռքս անցաւ: Մեծ անակնկալ մըն էր, որովհետեւ այնտեղ երկու պարագաներու մասին իր պատմածները չափազանց կարեւոր կրնային նկատուիլ: Նախ՝ ան վկայութիւններ կը բերէ ռուս-թրքական պատերազմի Կովկասեան ճակատի 1914-1915 թուականներու անցքերուն մասին՝ իբրեւ օսմանեան բանակի՝ այդ կռիւներուն մասնակից քեսապցի միակ վերապրող զինուոր, իսկ երկրորդ՝ 1916-1917 թուականներուն իբրեւ փախստական զինուորական՝ Մեծ եղեռնի գրեթէ բոլոր գլխաւոր ճամբաներէն կ'անցնի իր ընտանիքի անդամները փնտռելու համար՝ այդ տեղերէն նոր վկայութիւններ ու հաստատումներ բերելով:

Սարգիս Գէորգի Հանիեանը ծնած է Քեսապի Գարատուրան գիւղը, 1884-ին: 1911-ին կանչուած է օսմանեան բանակ եւ «երեք տարի ու վեց ամիս» ծառայած օսմանեան բանակի Պաղտատի զօրամասին մէջ: Բանակէն արձակուելէ անմիջապէս ետք, դեռ զօրանոց եղած միջոցին, կը սկսի Համաշխարհային առաջին պատերազմը, 31 Յուլիս 1914-ին:

¹ Հոն տեղ գտած են տոքթ. Աւետիս Ինճեմիքեանի «Քեսապ եւ իր բարբառը», Մարիամ Սարամազեան-Զիրիքեանի 1873-1920 թուականները ընդգրկող «Ինքնակենսագրական»ը, Սիմոն Փ. Այանեանի 1920-ի մարդահամարը, Մաղաքիա Պապուճեանի «Քեսապը Հայաստանում» գործը, նաեւ Ովսաննա Աշգարեան-Յովսէփեանի, Ժողէֆ Թիթիզեանի, Ովսաննա Սողոմոնեանի, Աբրահամ Զոլաքեանի եւ այլոց վկայութիւնները Մեծ եղեռնի ու Քեսապի յետագայ պատմական դէպքերուն մասին: Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի 1911-ի մարդահամարի Քեսապի բաժինը տպած ենք Ա. հատորին մէջ (Հալէպ, 1996):

Սարգիս ետ ծառայութեան կը կոչուի նոյն տեղը: Թուրքերը Գերմանիոյ կը միանան ու կը ծրագրեն պայթեցնել Կովկասեան ճակատը՝ առաջին հերթին ռուսերու ձեռքէն ետ գրաւելու համար Արդուինը, Արտահանը, Կարսն ու Պաթումը: Պաղտատի զօրանոցի զինուորները ճակատ կը դրկուին երեք ուղղութեամբ. մէկ խումբը հարաւ՝ անգլիացիներու դէմ Պասրայի ճակատին վրայ, երկրորդ խումբը՝ Վան, իսկ երրորդ խումբը՝ Սամարա, Մուսուլ, Ճեզիրէ, Պիթլիս, Մուշ ճամբով կը հասնի Պինկէօլ՝ Ճապաղջուր: Ատիկա պէտք է ըլլայ Սեպտեմբերի սկիզբը: Վերջին խումբին մէջ են Սարգիս եւ քեսապցի չորս հայեր: Գիտենք, որ օսմանեան բանակը իր յարձակումները կը սկսի Հոկտեմբերի 29-ին: Ճապաղջուրի զօրաբաժինը մարտական գործողութիւններու կը մասնակցի երկու թեւերու վրայ՝ Բասէնի եւ Պայագէտի գաւառներու շփման գիծերուն վրայ, ուր ռուսական զօրքերը հայ կամաւորական գունդերուն հետ մինչեւ Նոյեմբերի վերջը կ'ունենան զգալի յառաջխաղացում՝ հասնելով մինչեւ Քէօփրիքէօյ, Ալաշկերտ ու Ղարաքիլիսէ (Բագաւան): Սարգիս Հանիեան ռազմական գործողութիւններ երբեք չի նկարագրեր, ռազմական տեսարաններ չի պարզեր. կը նշէ իրենց զօրամասի տեղաշարժը, վայրերը, ժամանակը, համատարած փախուստի երեւոյթը, օսմանեան բանակին մէջ տիրող վիճակը, գնդակահարութիւնները, խայտառակ նահանջները, տարածուող հիւանդութիւնները եւ այլն: Ան անուն-մականունով ու իրենց տեղացիութեամբ կը յիշատակէ իր հայ զինակիցները եւ անոնց վախճանման պարագաները:

Պայագետի գաւառի շփման գիծէն նահանջի ճամբուն վրայ Սարգիս կը հիւանդանայ ու ետ կը մնայ, բան մը, որ գնդակահարութեան կը դատապարտուէր: Պաղտատի զօրանոցին մէջ իր նուագախումբի ղեկավարը, արաբ հաշմանդամ զինուորական մը, կը դասաւորէ, որ Սարգիս ծառայէ Ճապաղջուրի զինուորական հիւանդանոցին մէջ: Տիֆով կը հիւանդանայ: Հոս կը ներկայացուին հիւանդանոցային պայմանները եւ հիւանդներուն անօգնական վիճակը: Այստեղ կը պատմէ փռապան Յովհաննէսի եւ Մուշի բժշկական կեդրոն երթալու ճամբուն վրայ գիւղի մը հայ բնակիչներուն իրեն հանդէպ ցուցաբերած հոգատարութեան մասին: Ծանր հիւանդներն ու վիրաւորները կը դրկուին Մուշ՝ բժշկական քննութեան համար: Հոն «տուեցին մեզ վագիկա՝ օդափոխութեան թուղթ վեց ամսու համար, Մուշից Քեսապ գալու փողը՝ մի մեծիտ ու քառորդ» կը պատմէ ան:

Ճապաղջուրէն Մուշ, Մուշէն Բաղէշ եւ անկէ Տիգրանակերտ իր վերադարձին կէս ճամբուն վրայ արդէն սկսած էին հայկական կոտորածները, որոնց ականատես եւ ականջալուր կ'լլայ յատկապէս Պիթլիսի (Բաղէշ) եւ Տիարպեքիի (Տիգրանակերտ) վիլայեթներուն մէջ: Սարգիս Հանիեան իր ինքնութիւնը պահելու հարկադրանքին տակ կ'իյնայ, որովհետեւ ամեն տեղ հայերը անխնայ ու առանց այլեւայլի կը սպանուէին: Բաղէշէն ետք, երբ արաբ ընկերները բաժնուելով կը մեկնին Պաղտատ, դէպի Տիգրանակերտ իր ուղեւորութեան ընթացքին Սարգիս կ'ընկերանայ Ղարաքիլիսէի նախկին գայմագամին՝ կառավարիչին, որ աւանի անկումէն

ետք կը վերադառնար ընտանիքին: Անոր յայտնի կը դառնայ Սարգիսին ինքնութիւնը ու անոր շնորհիւ է, որ Սարգիս կը փրկուի ստոյգ սպանութենէ: Հալէպ վերադառնալ անկարելի կը նկատուի, «թէ թոչուն էլ լինես՝ չես կարող անցնել եւ հասնել Հալէպ: Թէ ասես՝ թուրք եմ, լեռներում թաքնուած հայերը քեզ կը սպանեն, թէ ասես հայ եմ՝ թուրքերը քեզ կը սպանեն»: Ստիպուած՝ ինք եւս Տիգրանակերտէն Պաղտատ մեկնող 35 հիւանդ ու վիրաւոր զինուորներու խումբին հետ լաստ կը բարձրանայ: Տիգրիսի վրայ, լաստի վրայէն կը տեսնէ գետին վրայ ծփացող եւ գետափերուն վրայ փռուած դիակներ. «Երկու տեղ տեսայ, թէ ինչպէս շները լափում էին մարդկանց դիակները»: Լաստի վրայ կասկածի տակ կ'առնուի իր ինքնութիւնը, ու Մուսուլ հասնելով՝ հանգստեան պատեհ առիթի մը կը փախչի ու կը մտնէ քաղաք: Մուսուլի հայերը չեն տարագրուած, բայց կ'ապրին ահուդողի մէջ: Այստեղ փախստական հայ զինուորները, առեւանգեալ կիները եւ հայ արժէքներ փրկելու համար խիզախ գործ կը կատարէ քաղդէական պատրիարքարանի մեծաւորը:

Յուշերու շարունակութեան մէջ իր հարազատները փնտռելու ողիսականն է: Նոյնքան կարեւոր, որովհետեւ Սարգիս Հանիեան իր նպատակին հասնելու համար որոնումներով կ'անցնի հայ տարագրութեան գրեթէ բոլոր գլխաւոր ճամբաներէն: Մուսուլէն կը հասնի Տէր Զօր, ուր կ'իմանայ Մուսա Լեռան հերոսամարտին եւ քեսապցիներու տեղահանութեան մասին: Հոս է, որ կ'որոշէ երթալ իր արիւնակիցներու հետքերով: Կը հասնի Հալէպ, ուր տակաւին կը տիրէ

սարսափի մթնոլորտ: «Հալէպում ես գնացի հայ եկեղեցին, այդտեղ չընդունեցին ինձ: Հայերի որ տունն էլ գնացի՝ չընդունեցին»: Հայեր կը խուսափին օգնելու փախստական գինուորականին: Հալէպի մէջ բռնուելու պարագային Տէր Զօր քշուելու սպառնալիք կայ ամենուր: Բայց հոն կը գտնէ քանի մը հայրենակիցներ, որոնք կը յայտնեն թէ «Քեսապում ոչ ոք չկայ, եթէ դառնաս՝ քեզ կը սպանեն»: Կ'իմանայ, որ իր համագիւղացիները՝ գարատուրանցիները, քշած են դէպի Շամ՝ Դամասկոս: Շոգեկառքով կը հասնի Համա, Հոմա, ապա Դամասկոս: Հոս կը հանդիպի հեռաւոր ազգականի մը, որ կը յայտնէ թէ ազգականները պէտք է փնտռել հարաւի՝ Հաուրանի կողմերը, ուր «մի կուժ ջուրը 2 մեթէլիկ² է»: Ես ասացի «Պիտի գնամ, եթէ մի մարդ էլ գտնեմ, թեկուզ մի հոգի՝ մեր ընտանիքից»: Անկէ ետք կը սկսի դէպի հարաւ իր հետիոտն ու փորձանքներով լի ճամբորդութիւնը: Հոս արդէն ինքնութիւնը չի թաքցներ, բայց ուստիկանները կ'ըսեն. «Եթէ առաջ ես գնում՝ գնամ, իսկ եթէ յետ գաս՝ կը բռնենք»: Ետ վերադարձողները կ'աքսորուէին Տէր Զօր կամ կը սպանուէին տեղւոյն վրայ: Կը հասնի Տրաա, ուր կը գտնէ մօրաքրոջ որդին, որ կը յայտնէ, թէ գարատուրանցիք պէտք է փնտռել աւելի հարաւ, այսօրուան Յորդանանի կողմերը: Ու անկէ հարաւ՝ վտանգներով լեցուն ճամբորդութիւն մը՝ մինչեւ Մեռեալ ծովու արեւելեան ափի շրջանը, ուր հոս ու հոն կը գտնէ իր ընտանիքի վերապրող խլեակները:

² Օսմանեան մանրադրամ. կը յիշուին նաեւ պարղուտ, մեծիտիէ (արծաթ) եւ լիրա (ոսկի) դրամները:

Այստեղ Սարգիս Հանիեան կը յիշատակէ շատ տեղավայրեր, ուր հայ տարագիրները մնացին երկու եւ ասելի տարի, կը պատկերէ իրենց գոյութիւնը պահպանելու տարագիրներու պայքարը՝ ամեն տեսակ աշխատանքէ մինչեւ մուրացկանութիւն, տեղացիներէն ոմանց՝ արաբներ, քրիստոնեաներ, չերքէզներ եւ չեչէններ, ցուցաբերած բարեխիղճ վերաբերմունքը, տարագրութեան մէջ գտնուողները կրկին զինուորագրելու դէպքերը ու, մասնաւորաբար, իսլամանալու եւ իսլամ անուններ կրելու պարտադրանքը, որով իսլամներու քով կը սկսի հայ աղջիկներու հետ արտօնեալ ամուսնութիւն կնքելու ալիք մը: «Երբ հայերը տեսան, որ թուրքերը հայ աղջիկներին տանում են, սկսեցին հայ երիտասարդներին կանչել եւ ասել՝ որ ով կարողանայ փրկել մի հայ աղջկայ, դա կը նշանակի, որ փրկում է հայ ժողովուրդը, գալիք սերունդը»: Պսակները կ'ըլլան գաղտնի, գիշերով, հոռոմ քահանայի մը ձեռամբ, որովհետեւ Գարատուրանի Տէր Պետրոս քահանան Սալթի մէջ տնային կալանքի ենթարկուած էր իշխանութիւններուն կողմէ: Սարգիսի եղբայրները զինք կը տանին Ըրմէնին (ալ-Ռումայմին) գիւղը, ուր ապաստանած էր Քեսապի Սեւ Աղբիւր գիւղէն Աճիգեաններու ընտանիքը, Սարգիսի համար կնութեան կ'առնեն անոնց Մարիամ աղջիկը ու կը բերեն Ֆէս գիւղը. «Այդ գիշեր գնացինք սարերը, այգիների մէջ պսակուեցինք: Այդ պսակը կատարուեց եօթը հարս, եօթը փեսայ եւ եօթը քաւոր միասին: Իմ քաւորն ու խաչեղբայրն էր Հանիեան Խաչիկը»: Ատիկա կ'ըլլայ 1916-ին:

Երուսաղեմի անկումէն ետք բրիտանական զօրքերը կը գրաւեն նաեւ Անդրյորդանանը, 21 Մարտ - 2 Ապրիլ 1918-ին: Յուշերու այս բաժինը առաւել կամ նուազ չափով կը կրկնուի նաեւ այլոց վկայութիւններուն մէջ: Անդրյորդանանի հայ տարագրութիւնը բրիտանական զօրքերուն հետ կ'անցնի Երուսաղեմ, անկէ Փոր Սայիտի գաղթական, իսկ գինադարէն ետք՝ վերադարձ դէպի հայրենի տուն, արտագնայ աշխատանք Աղեքսանդրէթ եւ Մերսին, Կիլիկեան երկրորդ գաղթականութիւն, կրկին հայրենի գիւղ եւ 1947-ի հայրենադարձութիւն, երբ Սարգիս Հանիեանի ընտանիքը՝ 10 զաւակներով կը հաստատուի Էջմիածին:

Սարգիս Հանիեան կը վախճանի Էջմիածին, 1972-ին:

Սարգիսի կրտսեր որդին՝ Յակոբ Հանիեան (ծնած 1937-ին, Գարատուրան), 1958-ին կը ձեռնարկէ հօր յուշերը գրի առնելու պատասխանատու աշխատանքին: Ձեռագիրը կը կրէ հետեւեալ անուանաթերթը.

Հ. Ս. ՀԱՆԻԵԱՆ

ՀՈՐՄ ԿՅԱՆՔԸ

(Տեքստը ըստ հորս՝

Սարգիս Գևորգի Հանիյանի թելադրածին)

1958թ.

Քաղ. Էջմիածին

Տետրակը բաղկացած է 88 ձեռագիր էջէ եւ երկու յաւելւածէ, առաջինը՝ 10, իսկ երկրորդը՝ 9 էջ:

Հանիեաններու հայերէնը եղած է Քեսապի բարբառը: Սարգիս Հանիեան գրաճանաչ չէր, պատմած է Քեսապի բարբառով: Որդի Յակոբը Երեւանի էլեկտրամեխանիկական արհեստագիտական դպրոցի շրջանաւարտ, բանակ մեկնելու նախօրեակին, հօր պատմածը հարազատօրէն վերածած է արեւելահայերէնի: Պարզ կ'երեւի, որ արձանագրողը լուրջ միջամտութիւններ չի կատարեր, յաւելումներ չ'ըներ. ատիկա կ'երեւի յատկապէս ժամանակը նշելու պատմողի եղանակէն, ուր կեցութիւնն ու տեղափոխութիւնը կը ժամանակագրուին ըստ յայտնի տօներուն եւ օրերու քանակին, կարգ մը պարագաներու՝ Քեսապի բարբառին բնորոշ հոլովական ձեւերն ու արտայայտութիւնները պահելու փաստէն կամ երբեմն փակագիծի մէջ բարբառային խօսքը նշելու անհրաժեշտութենէն: Ան հարազատօրէն արձանագրած է Քեսապէն Պաղտատ, ապա մինչեւ Կովկասեան ճակատ, յետոյ տարագրութեան ճամբուն վրայ բազմաթիւ տեղանունները, որոնք թատերաբեմ եղած են կարեւոր իրադաժութիւններու, բայց շատ անգամ ալ բաւարարուած է տեղի մը մասին պատմելով՝ առանց անունը նշելու: Նոյն ձեւով վարուած է անձնանուններու հետ. հայրենակից ու արաբ զինակիցներու անուններ կը յիշատակուին, բայց ոչ մեծաւորներու, որոնց հաւանաբար կը դիմէր ընդհանուր կոչական բառերով:

Պատմողը՝ Սարգիս Հանիեան, հաւանաբար ելլելով իր պատմածը արձանագրելու եւ մէկ անգամէն հայերէնի վերածելու տղուն դժուարութենէն՝ կը պատմէ չափազանց խիտ

կերպով, գրեթե չանդրադառնալով տեղավայրերու բացա-
յայտումին, աշխարհագրական դիրքին կամ համառոտ
անդրադառնալով այդ շրջագիծին մէջ տեղի ունեցած կա-
րետոր իրադարձութիւններուն ու կողմերուն մասին: Բնա-
կանաբար, ասիկա ընթերցումը եւ դիպաշարի ընկալումը
կը դժուարացնէ, եթէ ընթերցողը չունի աշխարհագրական
եւ պատմական դէպքերու բաւարար ծանօթութիւն:

Հետեւաբար, տետրակը հրատարակութեան պատրաս-
տելու ատեն մենք անհրաժեշտաբար բերած ենք տողատակի
ծանօթագրութիւններու հսկայ քանակ մը³:

Նիւթը արեւելահայերէնով ներկայացնելով՝ արձանագրու-

³ Յակոբ Հանիեան իր տետրակը տրամադրած է նաեւ գրող
Մարգարիտ Յովսէփեանի, որ հեղինակն է «**Կարօտի թելով**»
խորագիրով տասնեակ մը բանաստեղծութիւններու եւ երկու արձակ
գրութիւններու ժողովածոյին (Երեւան, 2015): Արձակներէն մէկը այս
տետրակն է, զոր բերած է «**Գալանտուրայից Էջմիածին**» վերնա-
գիրին տակ (էջ 9-49): Գրագիտուիին, պարզ է, գործին մօտեցած է
գեղարուեստական տեսանկիւնէն, թէեւ կը խոստովանի թէ «Ստորեւ
պատմում եմ այդ պատմութիւնը, փորձելով որքան հնարաւոր է՝
չմիջամտել, որպէսզի գեղարուեստապատումը չխանգարի, դրա
համար էլ՝ իմ խօսքը սակաւ կը լինի այս պատմութեան մէջ»: Այսու-
հանդերձ Մարգարիտ Յովսէփեան մեծապէս կը փոխէ բուն գործին
էութիւնը, որովհետեւ նախ՝ տետրակը կը վերագրէ «հարեան
Գէորգ պապիկ»ի մը, պատմութիւնը կը վերաշարադրէ Գ. դէմքով,
որով Սարգիսը ոչ թէ պատմող է, այլ պատմութեան հերոսը:
Գրագիտուիին բազմաթիւ անգամներ պատումը կը հարստացնէ
մտացածին դրուագներով կամ դէպքերը տեղափոխելով ուրիշ տեղ,
զանց առնելով շատ տեղանուններ, իսկ ուրիշներն ալ բերելով սխալ
ծելով, ինչպէս Գալատուրան՝ Գալանտուրա, Պասրա՝ Բաստարա,
Շամ՝ Շան, Մերսին՝ Մարան, Մասս գիւղը՝ Մուսա գիւղ եւ այլն: Նոյն
պարագան կը տեսնենք անուն-մականուններուն մէջ: Գրագիտուիին
ծեռագիրը ճիշդ վերծանալու եւ անոր հարազատ մնալու ճիգ չէ
ունեցած, այդպիսով վկայութիւնը զրկելով իր վաւերականութենէն:

ըը գեղարուեստական նպատակներ չէ հետապնդած, արձանագրած է պարզ լեզուով, ուր քիչ չեն գրականին կողմէ մերժելի ձեւերն ու քերականական անհարթութիւնները: Օտար բառերու եւ տեղանուններու տառադարձութիւնը միշտ չէ որ կատարուած է արեւելահայերէնի համակարգով: Մենք ձեռագիրը կը բերենք աւանդական ուղղագրութեամբ, բայց լեզուն, օտար բառերու եւ տեղանուններու տառադարձութիւնը կը պահենք նոյնութեամբ, իսկ ծանօթագրութեան մէջ կը բերենք երկու տառադարձութեամբ ալ (Բաղդադ, Պաղտատ): Արեւելահայերէն բնագիրը ունի անճիշդ վերածումներ (ինչպէս՝ **էօնձ** բարբառային բառը թարգմանուած է իբրեւ **առիւծ**, մինչ պէտք է ըլլար **ինձ**, **ընձառիւծ** կամ **յովագ**): Յաճախ հայերէն հոմանիշներու փոխարէն՝ գործածուած են արեւելահայերէնին մէջ տեղ գտած ռուսերէն հոմանիշները (**սարոշքա**, **հոսքիդա**): Մենք արձանագրողին հետ քննած ենք այդ պարագաները եւ ընտրած՝ հայերէն ճիշդ համարժէքը:

Պատումի տարբեր հատուածները օժտած ենք վերնագիրներով եւ ենթավերնագիրներով՝ անցումները տրամաբանական դարձնելու նպատակով:

Տեսորակի յաւելուածին նիւթերը դրած ենք իրենց նախատեսուած տեղը, ուղղանկիւն փակագիծերու մէջ նշելով թէ յաւելուածին կը պատկանին:

Մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուի նաեւ ծայնագրութիւն մը, ուր Սարգիս Հանիեան իր ընտանիքի անդամներուն կը պատմէ շարք մը դրուագներ: Ձայնագրութիւնը

դարձեալ կատարուած է Յակոբի կողմէ, 1967-ին: Իբրեւ յաւելում՝ կարելոր նկատեցինք արձանագրելու Քեսապի բարբառով պատմուող այդ դրուագներէն երկու հատուած, նախ Սարգիս Հանիեանի խօսքը հարազատօրէն մէջբերելու, երկրորդ՝ Յակոբի թարգմանաբար բերածին հետ համեմատելու համար, թէեւ տետրակը պատրաստուած է այդ ծայնագրութենէն անկախ եւ ոչ թէ այդ ծայնագրութենէն, հետեւաբար բառացիօրէն նոյնը չի կրնար ըլլալ: Զայնագրութեան մէջ աւելի մանրամասնութիւններ կը պատմուին: Այդ բաժինը կարելոր կրնայ նկատուիլ նաեւ անոր համար, որ խօսողը կը պատկանի այն սերունդին, որուն հաղորդակցութեան լեզուն գլխաւորաբար բարբառն էր եւ բոլորովին զերծ՝ գրական լեզուի ազդեցութենէն:

Յակոբ Չոլաքեան

Հ.Ս.ՀԱՆԻՅԱՆ

ՀՈՐԱ ԿՅԱՄԲԸ

(ԱՐԵՎԱԿԱՆ ԸՅԱԳ ԿՈՊԵՐԱՏԻՎՈՐ ԳԵՂԱՐՈՒՆԻ ԴԱՆԱԿԱՆ ԲՈՒՆԴԱԿԱՆ)

1958թ.

Քաղ. ԿԵՆՏՐԱԼ

Ա.- ՀԱՅՐԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԷՋ

1.- Հանիեան Գէորգի ընտանիքը

Ես ծնունդ եմ 1884 թուականին Քեսապի շրջանի Գալատուրան⁴ գիւղում: Մինչեւ 1909 թուականը կեանքս անցկացրել եմ ուրախ ու երջանիկ: Ապրել եմ հօրս՝ Գէորգ Հանիեանի⁵ եւ իմ արդար աշխատանքով: Մենք աշխատում

⁴ Գալատուրան կամ Գարատուրան (Քեսապի բարբառով՝ Գէրէտըրուն, գ-ը՝ կոկորդային պայթական): Քեսապի շրջանի հայաբնակ մէկ ենթաշրջանն է՝ համանուն գիւղով, որ կազմուած էր իրարմէ մէկ-երկու քիւլմեթր հեռաւորութեամբ 6-7 թաղերէ: Հռոմէական քարտէզներու վրայ կը յիշատակուի Միջերկրամանի արեւելքը՝ Լաուդիկէ (Լաթաքիա), Պոսէյդոն (Պասիթ), Գարատուրա, Սելեւկիա նաւահանգիստներու հարաւէն հիւսիս շարքին մէջ: Սս եւ օո (ոն, ուն) վերջածանցները համարժէք են, ինչպէս Տարսոն-Տարսուա, Իսկէնտէրոն-Իսկէնտերուն: Հետեւաբար անունը երբեք կապ չունի թրքերէն **գարա** (սեւ) բաղադրիչին հետ, որ անկախաբար կայ բարբառին մէջ՝ իրբեւ տեղանուններու բաղադրիչ՝ **Գարաքիլիսա, Գարաթաթ, Գարամաղարա**: Հոն կեանքը շարունակուած է մինչեւ միջին դարերը: Հայերը յետագային հաստատուած են անոր աւերակներուն վրայ: Ամբողջապէս հայաբնակ է տակաւին: Ունի երկու եկեղեցի, մէկ մատուռ, շարք մը կիղիցիկներ՝ սրբավայրեր, եւ 4 գործող գերեզմանատուներ:

⁵ Հանիեան գերդաստանը կ'ապրէր ծովէն մէկուկէս քիլոմեթր հեռու՝ Ծովու թաղին մէջ: Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի 1911-ի մարդահամարին մէջ արձանագրուած է Հաննէեան, տեղի տապանաքարերուն վրայ՝ Հաննիեան: Կը հանդիպի նաեւ Հանոյեան ձեռով: Բաղկացած էր 8 ընտանիքէ (տես **Յակոբ Չոլաքեան**, «Քեսապ», Ա. հատոր,

Ա.- ՀԱՅՐԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԷՋ

1.- Հանիեան Գէորգի ընտանիքը

Ես ծնուել եմ 1884 թուականին Քեսապի շրջանի Գալատուրան⁴ գիւղում: Մինչեւ 1909 թուականը՝ կեանքս անցկացրել եմ ուրախ ու երջանիկ: Ապրել եմ հօրս՝ Գէորգ Հանիեանի⁵ եւ իմ արդար աշխատանքով: Մենք աշխատում

⁴ Գալատուրան կամ Գարատուրան (Քեսապի բարբառով՝ Գէրէտըրուն, գ-ը՝ կոկորդային պայթական): Քեսապի շրջանի հայաբնակ մէկ ենթաշրջանն է՝ համանուն գիւղով, որ կազմուած էր իրարմէ մէկ-երկու քիւլմեթր հեռաւորութեամբ 6-7 թաղերէ: Հռոմէական քարտէզներու վրայ կը յիշատակուի Միջերկրամանի արեւելքը՝ Լաուդիկէ (Լաթաքիա), Պոսէյդոն (Պասիթ), Գարատուրուս, Սելեւկիա նաւահանգիստներու հարաւէն հիւսիս շարքին մէջ: Սs եւ on (ոն, ուն) վերջածանցները համարժէք են, ինչպէս Տարսոն-Տարսուս, Իսկէնտէրոն-Իսկէնտերուն: Հետեւաբար անունը երբեք կապ չունի թրքերէն **գարա** (սեւ) բաղադրիչին հետ, որ անկախաբար կայ բարբառին մէջ՝ իրբեւ տեղանուններու բաղադրիչ՝ **Գարաքիլիսա, Գարաթաթ, Գարամաղարա**: Հոն կեանքը շարունակուած է մինչեւ միջին դարերը: Հայերը յետագային հաստատուած են անոր աւերակներուն վրայ: Ամբողջապէս հայաբնակ է տակաւին: Ունի երկու եկեղեցի, մէկ մատուռ, շարք մը կիղիցիկներ՝ սրբավայրեր, եւ 4 գործող գերեզմանատուներ:

⁵ Հանիեան գերդաստանը կ'ապրէր ծովէն մէկուկէս քիլոմեթր հեռու՝ Ծովու թաղին մէջ: Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի 1911-ի մարդահամարին մէջ արձանագրուած է Հաննէեան, տեղի տապանաքարերուն վրայ՝ Հանիեան: Կը հանդիպի նաեւ Հանոյեան ձեւով: Բաղկացած էր 8 ընտանիքէ (տես **Յակոբ Չոլաքեան**, «Քեսապ», Ա. հատոր,

1947-ի հայրենադարձության ամբողջապես պարպուած Հանիեաննրու տուներու շարքէն ցայսօր կանգուն մնացած միակ տունը, Գարատուրան, Ծովու թաղ:

Ծովու թաղի Ս. Ստեփանոս մատուռը (1908), նոյն ատեն՝ Ազգային Նուպարեան վարժարանը, ուր յաճախած են Սարգիսի բոլոր զաւակները:

Քոյրերս՝ Մանուշակ, Ջուրիկ, Եղիսաբէթ, երեքն էլ ամուսնացած էին: Մայրս՝ Գարունը, տան գործերով էր զբաղում:

Ունէինք երեք սենեակ, որից երկուսին մէջ ամուսնացած եղբայրներս էին բնակուում, իսկ միս սենեակում մեր ընտանիքն էր քնում:

Մինչեւ 1909 թուական այսպէս խաղաղ եւ իրար հետ ուրախ ապրեցինք⁷:

2.- Այծերու հօտերը

1909 թուականին Գալատուրանում ընծառիծները (ինձ, յովագ, բարբառին մէջ՝ էօնձ) կերան մեր գիւղացիների այծերը⁸: Գնացինք ընծառիծները որսալու: Քշե-

⁷ Քեսապի մէջ 20-րդ դարու սկիզբը տակաւին կը գործէր փոքր նահապետական ընտանիքը, ուր հայրը իր զաւակները ամուսնացնելով անոնց ընտանիքները իր յարկին տակ կը պահէր, իր տան կողքին մէկական սենեակ աւելցնելով անոնց համար: Բոլորը կ'օգտուէին հայրական տունէն ու համատեղ աշխատանքով ստեղծուած բարիքէն: Երբ ընտանիքը կը ծանրաբեռնուէր՝ հայրը կը զատէր զաւակները, այսինքն՝ վիճակով կը կատարէր անշարժ գոյքի բաժանումը՝ ձեւով մըն ալ պահելով իր անկախութիւնը եւ չափով մըն ալ իրմէ կախեալ պահելով բաժնուած ընտանիքները: Անշարժ գոյքի բաժանումին մաս չէին կազմեր աղջիկ զաւակները (Քեսապի ընտանիքի մասին տես **Յակոբ Չոլաքեան**, «Հալէպ», Բ. հատոր, 1998, էջ 55-65):

⁸ Շրջանի հայերը կը զբաղէին նաեւ այծերու խաշնարածութեամբ: Իւրաքանչիւր հօտ կրնար կազմուած ըլլալ 100-500 գլուխ այծերով: Մինչեւ 1000 գլուխ այծ ունեցող հօտատէրեր (սուրունու) ալ եղած են: 1920-ական թուականներուն վերջերը միայն Գարատուրանի մէջ եղած են 62 հօտ: Քեսապի մէջ խաշնարածութիւնը մեծ անկում ունեցաւ, երբ

լու⁹ ժամանակ մի ընձառիւծ փախաւ ու մտաւ իր բոյնը¹⁰: Գնացինք դուռը լաւ փակեցինք ու թողեցինք այդպէս 40 օր: 40 օրից յետոյ գնացինք, բոյնը մտաւ Ինճէն տղան¹¹՝ ճորճը, եւ տեսաւ կենդանի է: Դրանից վախցաւ եւ յետոյ մահացաւ: Բացի այդ՝ 40 օրուանից թողեցինք եւս 60 օր, գնացինք տեսանք՝ սատկել էր:

Երկրորդ անգամ ընձառիւծները կերան Մանճիկեան Ձենոբին այծերը: Այս անգամ նորից գնացինք քշելու: Քշելով հանեցինք լեռը, յետոյ փախաւ դէպի ճանապարհը: Գնացինք ետեւից ու կրակեցինք, առաջին փամփուշտը մտաւ բերանը, որը կրակել էր Բաբուճենց Յովհաննէսը՝ Կիւլեննա քոյրիկի մարդու հայրը: Յետոյ մտաւ թփերի մէջ, մօտիկացան ու քարեր նետեցին: Դուրս եկաւ ու բռնեց հօրեղբօրս տղային Յովհաննէսին՝ Լուքսիկուն տղային¹² մէկ ոտքը ու ծամեց: Յետոյ նրան թողեց բռնեց Կարապետի տղայի՝ Հանիեան

1939-ի սահմանագծումով արօտավայրերուն մեծ մասը մնաց Թուրքիոյ կողմը («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 190-195):

⁹ *Անգառը քշել* արտայայտութիւնը կը գործածուի, երբ որսորդները անտառին մէջ գտնուող վայրի կենդանիներն ու թռչունները մեծ աղմուկով ու քարկոծելով կը մղեն հոն, ուր թակարդներ կան կամ խրամատի մէջ սպասող որսորդներ:

¹⁰ Ծովադէմին **Ունծուօն բուօյնը** (ընձառիւծի բոյնը՝ որջը) անունով կը յիշատակուին երեք քարայրներ: Հոս հաւանաբար նկատի ունի այն, որ կը գտնուի Ուրանճըզ, Գարատուրանի ծովածոցէն շուրջ երեք քիլոմէթր հարաւ, ուր Հանիեաններն ու Պապուճեանները կալուածներ ունէին ու կը պահէին իրենց այծերու հսկայ հօտերուն գոմերը:

¹¹ Ինճէն տղան՝ բարբառ: Ինճա՝ մարդու կեղծանուն. Ինճային տղան:

¹² Լուքսի(կ)՝ մարդու կեղծանուն, Լիւքսիկուն՝ բրբռ. Լիւքսիկին:

Յովհաննէսի մէկ ոտքը ու մէկ ձեռքը: Ընծառիւծը ծամում էր ոտքն ու ձեռքը, բայց ինքը բռնել էր թուփը: Ընծառիւծը քաշում էր դէպի գառիթափը, բայց նա չէր թողնում թուփը: Այդ տեսնելով իջաւ միւս եղբայրը՝ Սարգիսը, Հանէեան Սերոբի հայրը, ընծառիւծը թողեց նրան ու բռնեց Սարգիսին: Վերջը իջաւ իմ եղբայրը՝ Աբրահամը, եւ դանակով եօթը տեղից հարուածեց ընծառիւծին, յետոյ ընծառիւծը երկու ոտքերի վրայ կանգնեց յարձակուեց եղբօրս վրայ, եղբայրս նորից մի քանի հարուած հասցրեց գլխին ու շուռ տուեց: Վերջում պարզուեց, որ դանակը մէկ թիզ խորացել էր ընծառիւծի մարմնի մէջ: Կաշին քերթեցին, ծախեցին փողով ու այդքան փող էլ դրին՝ հագիւ վիրաւորներին առողջացրին: Առաջին վիրաւորին ինձ տուեցին, տուն տարայ եւ չդարձայ ետ, յետոյ տեսայ, որ իրենք գալիս են բերելով միւս վիրաւորներին: Չափեցինք ընծառիւծի երկարութիւնը, որը պոչի հետ 16 ոտաչափ էր:

3.- 1909-ի աղէտը

1909 թուականին սկսուեց հայերի առաջին ջարդը, որի կենդրոնական տեղն էր՝ Ատանա: Այդ՝ այսինքն հայերի առաջին ջարդը անուանեցին Ատանայի ջարդ, որովհետեւ առաջին անգամ այնտեղ սկսուեց եւ ջարդի կենտրոնն էր հանդիսանում: Առաջին ջարդին հասան մինչեւ Քեսապ եւ նրա շրջակայքը վառեցին: Այդ ժամանակ մենք ընտանիքով փախանք դէպի լեռները ոչ մի բան չվերցնելով հետներս: Առաջին իրիկուն թփերի մէջ քնեցինք, իսկ երկրորդ գիշերը

Առիծի բոյն¹³ կոչուող քարայրում քնեցինք երեք ընտանիք միասին: Երրորդ օրը լսելով, որ թշնամին հետապնդում է մեզ՝ դուրս եկանք քարայրից եւ սկսեցինք փախչել, բայց ուր փախչես, առաջներս՝ ծով, իսկ յետներս՝ թշնամի: Որոշեցինք փախչել ծովի եզրով եւ այդպես ալ արեցինք¹⁴: Երկու ժամ

¹³ Առիծի որջը կը գտնուի Գարատուրան գիւղի հարաւը, Տունակ լեռան լանջին:

¹⁴ Քեսապցիք 1909-ի աղէտը կը յիշեն Թալանտ (թալան, կողոպուտ) անունով: Շրջանի վարչական կեդրոն հանդիսացող Օրտու ւաւնին մէջ հաւաքուած բազմահազարնոց ամբոխը՝ Ուրբաթ, 10/23 Ապրիլ 1909-ին յարձակումի կ'անցնի: Տուգաղաճ, Չինար, Չագալճըզ, Խայիթ, Ներքի գիւղ, Սեւ Աղբիւր գիւղերու բնակիչները կ'ապաստանին Քեսապ, ուր քանի մը ժամ դիմադրութիւն կը կազմակերպուի՝ ժողովուրդին Լաթաքիոյ մութասարրիֆութեան (Դամասկոսի վիլայէթ) սահմանը անցնելու առիթ տալու համար: Ժողովուրդը Գարատուրանի հովիտը եզերող հարաւային Տունակ եւ հիւսիսային Կինիկ լեռներէն կը մօտենայ ծովեզերքին, կ'ապաստանի քարայրներու եւ անտառներու մէջ, ապա կ'անցնի սահմանը, ուր սակայն Պետրուսիա գիւղի թիրքմէնները կողոպուտի կ'ենթարկեն փախստականները, իսկ զինեալ խումբը զինաթափ ընելէ ետք միայն կ'արտօսեն անցնիլ գիւղէն («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 89-98, նաեւ՝ **Մարիամ Սարամազեան-Չիրիքեան**, «Ինքնակենսագրութիւն», «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 181-230): Փախստականներու երկրորդ խումբը՝ Քէօրքիւնէի եւ Էքիզօլուքի բնակիչները, կը հասնին Պաղճաղազ, որ Լաթաքիոյ մութասարրիֆութեան մաս կը կազմէր: Կազմուած էր երկու գիւղականերէ՝ Վերի եւ Վարի: Վարի Պաղճաղազի մէջ 1904-էն ի վեր կը գործէր լատինաց վանքը: Վախնալով որ թշնամի ամբոխը կրնայ հասնիլ նաեւ հոն՝ տեղւոյն հայոց հետ կ'ուղղուին դէպի ծովեզերք, բայց ճամբուն վրայ Ֆազը Հասան (Ֆակասուն) գիւղի թիրքմէններուն կողմէ ամբողջական կողոպուտի կ'ենթարկուին: Հին տոմարներուն մէջ այս երկու հայ գիւղակաները յաճախ կոչուած են Ֆակասուն՝ անոր պատկանող ագարակներ նկատուելով («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 89-98):

անընդհատ ոտքով քայլեցինք եւ հասանք Պասիթ¹⁵: Ծովի եզրով գնալիս՝ մարդիկ եւ զանալք ծովն էին նետում թշնամու ձեռքը չընկնելու համար: Շատ չմնացինք, երբ եկաւ մի նաւ, վերցրեց մեզ ու մի օր մնալուց յետոյ հասանք Լաթաքիա: Լաթաքիայում վեց օր մնացինք: Այդտեղ թուրքերը սրել էին կացինները եւ պատրաստում էին մեզ կոտորելու, բայց այդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ սուլթան Ապտուլ Համիտը գահընկէց է արուել: Սուլթան Ապտուլ Համիտից յետոյ երկիրը կառավարելու անցաւ նրա եղբայրը՝ Ռեշատը¹⁶:

¹⁵ Պասիթի հրուանդանը անմարդաբնակ շրջան էր այդ տարիներուն: Երկու տարբեր ուղղութիւններէ եկող փախստականները յաջորդ երկու օրերուն իրենց թաքստոցներէն ելլելով կը մէկտեղուին լայն աւազուտքի մը մէջ: Ոմանք փոքրիկ ձկնորսական նաւերով կ'ուղղուին դէպի Լաթաքիա, շուրջ 50 քիլոմէթր հարաւ: Կ'ըլլան մահեր: Կան սպանուած ու խեղդուած անձեր: Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի Լաթաքիոյ հիւպատոսները եւ Լաթաքիոյ Ամերիկեան հիւանդանոցի տնօրէն տոքթ. Ճէյմս Պալֆ կը կազմակերպեն տարհանումը: Ժողովուրդը Լաթաքիա կը փոխադրուին Մեսաժերի Մերիթիմ ընկերութեան Վիկեր փոխադրանաւով (յիշատակուած է Նիկեր, Նիժէ, Նիժէր անուններով), Ժիլ Ֆերի յաճանաւով եւ Միշիլէ ռազմանաւով: Շուրջ 500 հոգի, կիներ ու մանուկներ, հետիոտն տեղ կը հասնին: Փախստականներու ապահովութեան անձամբ կը հսկէ մութասարիֆ Մուհամմէտ Ալի Այնի պէկ: Ան դատական եւ ոստիկանական յատուկ յանձնախումբով մը պատասխանատուութեան կ'ենթարկէ Պետրուսիայի եւ Ֆազը Հասանի աղաները եւ կողոպուտը կը վերագրաւէ («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 89-98. տես նաեւ **ԵՈՒՆԷՖ ԷԼ-Հաքիմ**, Սուրիա ուա ԷԼ-ահտ ԷԼ-օսմանի (Սուրիան եւ օսմանեան դարաշրջանը), Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1980, էջ 179-181:

يوسف الحكيم، سورية والعهد العثماني، الطبعة الثانية، بيروت، 1980

¹⁶ 1908-ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումէն

Սուլթան Ռեշատ նոր հրաման արձակեց եւ մեզ յետ բերել տուեց մեր տեղը՝ Քեսապի շրջանը: Եկանք տեսանք, որ թուրքերը ամբողջովին կողոպտել, թալանել էին մեր տները, ոչինչ չթողնելով, իսկ տներից շատերը վառել էին: Նոր կառավարութեան ժամանակ՝ թալանած տներին տուեցին իրենց առաջուայ ունեցածին մեծ մասը¹⁷: Յիշեալ

ետք երիտթուրքերու կառավարութիւնը գահին պահեց Ապտուլ Համիտ Բ.ը, որ յետագային մեղադրուեցաւ 13 Ապրիլ 1909-ի հակայեղափոխութեան աջակցելուն համար: Երիտթուրքերու կառավարութիւնը վերականգնեց ինքզինք, Ապրիլի 27-ին սուլթան Ապտուլ Համիտ գահընկէց յայտարարուեցաւ եւ անոր խորթ եղբայր Ռեշատ էֆենտին սուլթան հռչակուեցաւ իբրեւ Մեհմետ Ե.: Յետադիմականներու կատարած յեղաշրջումի օրերուն Լաթաքիա ապաստանած Քեսապի հայութիւնը լուրջ սպառնալիքի տակ կը մնայ:

¹⁷ Ապրիլի 27-ի առաւօտեան Լաթաքիա հասած փախստականներու թիւը 7000-ի հասած էր: Փախստականները կը տեղաւորուին Աղջկանց Ամերիկեան վարժարանին, միսիոնարներու պատկանող երեք շէնքերուն, բերդին, լատինաց եկեղեցոյ եւ հայոց Հոգեւոյն մէջ: Քեսապցիները 2-3 Մայիսին իտալական Փիէմոնթ, ֆրանսական Միշլէ եւ Ժիլ Ֆերի գրահանաւերով կը վերադարձուին Պասիթ, ուր վրաններ դրուած էին տուները հրկիզուածներուն համար: Այլ եւ այլ գիւղերու մէջ այրած տուններու թիւը կը յանգի 1544-ի եւ կողոպտուածներու թիւն է 5604: Ամեն ինչք կողոպտուած էր, կահ-կարասի, մթերք, ամանեղէն, անասուններ: Եղած են 160 զոհեր: Աղէտին մասին տես **Գ. Խորասանեան**, «Նիժէ շոգենաւին մէջ», *Քիզանդիոն*, 28 Ապրիլ 1909, էջ 1բ. նաեւ՝ «Քեսապի դէպքը», *Լուսաբեր-Արեւ*, 13 Մայիս 1909, նաեւ՝ **Mattie R. Wylie and Zada Patton**, «News of Churches Abroad», *Olive Trees* (known as «Herald of Mission News» from 1887 to 1897. Published by the Reformed Presbyterian Church of North America, New York and Philadelphia), 1909, pp. 151-152, նաեւ՝ **Stephen R. Trowbridge**, «The Sack of Kesab»,

կառավարությունը մեզ մօտ ուղարկեց մի ամերիկացի՝ Միս Չեմպլըզ¹⁸ անունով, որը օգնեց ժողովուրդին, բաժանեց նրանց շորեր, կօշիկներ, սնունդ եւ այլն:

նոյն տեղը, pp. 205-250. նաեւ՝ **Մարիամ Սարամազեան-Չիրիքեանի** «Ինքնակենսագրություն»ը («Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 183-230), նաեւ՝ **Ալպեռ Ս. Թէմիրեան**, «Քեսապ» (1909-1946), Պէյրութ, 1956, էջ 53, նաեւ՝ **Եուսէֆ Էլ-Հաքիմ**, Սուրիա ուա Էլ-ահտ Էլ-օսմանի, Բ. տպագրություն, Պէյրութ, 1980, էջ 179-181:

1980, يوسف الحكيم، سورية والعهد العثماني، الطبعة الثانية، بيروت :

¹⁸ Աղէտին հետեւանքով այս ոչ այնքան ծանօթ շրջանը մեծ հետաքրքրություն կը ստեղծէ: Հայ եւ օտար բարեսիրական հաստատություններ օգնության կը փութան տարաբախտ ժողովուրդին, տարբեր վայրերու մէջ, ինչպէս Լաթաքիա, Պէյրութ, Այնթապ, Քիլիս, Հալէպ, կը կազմուին նպաստից յանձնաժողովներ, որոնք հագուստեղէն, ուտեստեղէն եւ դրամ կը հաւաքեն: Նպաստներ կը հասնին նաեւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանէն եւ ՀԲԸՄ-ի Գահիրէի Կեդրոնական Վարչական Ժողովէն: Նպաստից ստացման ու բաշխման յանձնախումբերուն կը նախագահէ Բերիոյ թեմի առաջնորդական տեղապահ Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեանը: Քեսապի մէջ եւս կը կազմուի նպաստից յանձնախումբ մը, որուն պարտականութիւնը կ'ըլլայ Քեսապ հասած նպաստներու բաշխումը: Յանձնախումբի անդամներէն են, բացի տեղացիներէն, ֆրանչիսկեան Թէր Սանթ վանքի վանահայր Հայր Սապարինո տէլ Կայծո եւ Քեսապի՝ աւետարանական աղջկանց վարժարանի տնօրէնուհին՝ ամերիկացի միսիոնարուհի միս Էֆի Չեմպլըզ: Պետութիւնը չի խանգարեր վերականգնումի աշխատանքները, սակայն նախճիրին կազմակերպիչները չեն պատժուիր, ու Հալէպի վիլայէթի սահմաններէն ներս գտնուող կողոպուտը չի վերադարձուիր: 1910-ին օսմանեան խորհրդարանը 6000 օսմանեան ոսկի կը տրամադրէ իբրեւ վնասուց հատուցում («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 96-97):

Բ.- ԲԱՆԱԿ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1. Զինակոչ եւ ճամբորդութիւն

Նոր կառավարութիւնը հաշուառում կատարեց եւ անձնագրեր տուեց ժողովուրդին: Թուրքական կառավարութիւնը այդ ժամանակուանից սկսեց զինճառայութեան կանչել հայերին: Մինչեւ այդ մենք փող էինք տալիս կառավարութեան եւ ազատում զինուորական ծառայութիւնից:

Եղբայրներս մեծահասակ լինելու պատճառով բոլորն էլ ազատուեցին զինուորական ծառայութիւնից: Ես 25 տարեկան էի, մուխթարի (արաբ.՝ գիւղապետ) հրամանով ինձ գրեցին 20 տարեկան¹⁹: Մուխթարը ասել էր. «Ես ունենամ մի տղայ՝ այն էլ տանում են, իսկ Հանիեանենց Գէորգը ունի հինգ տղայ, ինչո՞ւ մէկը չպէտք է տանեն»: Աշխատանքից եկայ տեսայ, որ ոստիկանները եկել են եւ ինձ են սպասում: Եղելութիւնը իմանալուց յետոյ փող վերցրի, ճանապարհի հաց վերցրի, մնաս բարի ասացի, ու ընկանք ճանապարհ: Քանի որ մեզնից առաջին անգամն էր ինչ որ զինուորական ծառայութեան էին կանչում, դրա համար էլ

¹⁹ Պատմողը տեղ մը կը յայտնէ, թէ Համաշխարհային առաջին պատերազմի սկիզբը (31 Յուլիս 1914) ինք արդէն երեքուկէս տարի ծառայած էր բանակին մէջ: Հետեւաբար անոր զինուորագրուիլը պէտք է ըլլայ 1911-ին:

մեզ դժուար թուաց: Առաջին օրը գիշերեցինք Կայաջուկ²⁰ գիւղում: Երկրորդ օրը գիշերեցինք Չախշինա գիւղում²¹, իսկ երրորդ օրը հասանք Անթաքիա քաղաքը եւ այդտեղ էլ գիշերեցինք: Անտիոքի հայերին ջարդել էին²²:

Անթաքիա քաղաքում մնացինք ութը օր: Ութը օրից յետոյ ճանապարհ ելանք եւ բաւական գնալուց յետոյ հասանք Գրըգխան անունով մի քաղաք: Այստեղ նաեւ հայ չկար: Բոլորին կոտորել էին²³: Գրըգխանում կար զինուորական

²⁰ Նոյնն է Գայաճըզ (բարբառով՝ Գայաճուօզ) կամ Սեւ Աղբիւր, շրջանի ծայր հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող վերջին հայաբնակ գիւղը:

²¹ Կամ Ջախջինէն. Քեսապ-Անտիոք ճամբուն վրայ հայանուն գիւղ մը (Ջաղացներ, նոյն անունը կը կրէ նաեւ սալորի տեսակ մը՝ ջախջինա, որ կ'ըլլայ ջրաղացներու առուակի ափերուն): Մօտիկը կը գտնուի հայանուն թիւրքմէնաբնակ գիւղ մը՝ Կիրակուս: Սուրիոյ թիւրքմէնները ոչինչով կը տարբերին թուրքերէն:

²² Անթաքիա, պատմական Անտիոք քաղաքը: ԺԹ. դարուն ունէր հայկական փոքրիկ գաղութ մը: Մուսա Լեռան, Քեսապի շրջաններու եւ Ռուճի հովիտի հայոց կողմէ առ այսօր կը կոչուի Քաղաք: Սոսկալի կ'ըլլայ 6 Ապրիլ 1909-ի օրը. թուրք խուժանը կը մտնէ հայոց թաղը, ամեն ինչ կը կողոպտուի, կը հրկիզուին տուներ, վաճառատուներ, պանդոկներ, դարմանատուններ, եկեղեցի, դպրոց. բնակչութեան մեծ մասը եաթաղանի զոհ կը դառնայ: Ողջ կը մնայ հայոց միայն մէկ երրորդը («Սրտաճմիկ լուրեր Անտիոքէն», *Տաճար*, Բ. տարի, Կ. Պոլիս, 1911, թիւ 4, էջ 70ա. նաեւ՝ **Տիգրան Ճ. Խրլոբեան**, «Ոսկեմատեան Հայ Աւետարանական Միութեան», Ա. հատոր, Պէյրութ, 1950, էջ 335):

²³ Գրըգխան, կը գտնուի Ամրգի դաշտին արեւելեան ծայրամասը, Հալէպէն շուրջ 65 քիլոմէթր արեւմուտք, այժմ՝ Թուրքիա: 19-րդ դարու կէսերուն Աղեքսանդրէթ-Հալէպ ճամբուն վրայ կը դառնայ վաճառաշահ կեդրոն մը, ուր հայեր կու գան հաստատուելու: Գրըգխանի հայութիւնը 100 ընտանիք կը հաշուէր, երբ 1909-ի Ապրիլի երրորդ Կիրակին

հիւանդանոց: Յաջորդ օրը շարունակեցինք մեր ճանապարհը եւ հասանք Համամ²⁴, այդտեղ մի փոքր հանգստանալուց յետոյ շարժուեցինք եւ հասանք մի գիւղ: Միւս օրը լեռներում քնեցինք: Մի օր էլ գիշերեցինք Գաթմա²⁵ գիւղում: Վերջին օրում հասանք Հալէպ քաղաքը²⁶: Մեզ տարան այդտեղի զինուորական հիւանդանոցը: Հալէպ քաղաքում մնացինք

թուրք խուժանը կ'առաջանայ դէպի հայոց թաղը: Երկու կողմերու միջեւ 12 ժամ տետղ հրացանաձգութենէ մը ետք խուժանը կը մտնէ թաղը, կը կողոպտուին ու կ'այրին 39 խանութ, 1 պանդոկ, 15 խան կամ յարդանոց, 66 տուն, կը սպանուին 82 այրեր, կ'անյայտանան 15 ուրիշներ: Փախչող տղամարդիկ կ'ազատին միայն, կիները կ'առեւանգուին: Հալէպէ դրկուած զինուորները կը հաւաքեն 250 որբեր, այրիներ, կիներ եւ Պէյլան կը տանին: 1915-ին հոս կը գտնենք միայն 40 ընտանիք (**Տիգրան Ճ. Խրլոբեան**, «Ոսկեմատեան Հայ Աւետարանական Միութեան», Ա. հատոր, էջ 330): Յուլիս 1919-ի թղթակցութիւն մը կը յայտնէ, որ Գրըգիսան հաստատուած են 900 հոգի, մեծ մասով՝ նորեկներ (տե՛ս «Ճամբու նօթեր – Հալէպ, Իսկէնտէրուն, Պէյլան, Անտիոք», *Կիլիկիա*, թիւ 72, 13 Յուլիս 1919):

²⁴ Համամ. Անտիոքէն հիւսիս-արեւելք, Աֆրին գետի աջ կողմը արաբական գիւղ: Այժմ՝ Սուրիա, Իսլէպի նահանգ:

²⁵ Գաթմա. գիւղ եւ երկաթուղիի կայարան, կը գտնուի Աֆրինի մօտիկ, Հալէպի նահանգ:

²⁶ Հալէպ, Օսմանեան շրջանին համանուն վիլայէթի կեդրոնը: Վիլայէթի զօրակոչիկները այստեղէն կը տեղաբաշխէին: Միջին դարերէն ունեցած է հայկական թաղ ու առաջնորդարան: Ազգային Սահմանադրութեան հաստատումէն ետք տեղոյն առաջնորդները հովուած են նաեւ Սուլտիոյ ու Քեսապի շրջաններու եւ Ռուճի հովիտի հայերը, որոնք մինչ այդ կը մտնէին Անտիոքի պատմական թեմի առաջնորդութեան մէջ, նաեւ Քիլիսն ու Այնթապը: Քիչ անդին ուշադրութեան արժանի է, որ տարբեր վայրերէ հաւաքուած զօրակոչիկներէն 53 հայեր կ'ընտրուին ու կ'ուղարկուին Պաղտատի զօրանոց:

14 օր: Յետոյ 3000 հոգուց ընտրեցին 56 հայ, այդ թում ես: Նորից ճանապարհ ընկանք: Ուղիղ երկու օրում հասանք Հալեպից մինչեւ Մեսքենէ գիւղը²⁷: Այստեղ գիշերեցինք ձիերի ախոռում, որտեղ մեզ աղբով ծածկեցինք ու քնեցինք: Մեսքենէից իջանք Եփրատ գետի ափին: Գնացինք տեսանք, որ արդէն նաւակները պատրաստ են: Մտանք նաւակների մէջ: Մեզ հետ էին նաեւ զինուորներ, հրամանատարներ, ինչպէս նաեւ բժիշկներ: Սկսեցինք նաւակով գնալ: Երբ մթնում էր՝ նաւակը կանգնում էր, մենք էլ քնում էինք: Այնպէս օր էր լինում, երբ մթնում էր, մեզ հանում էին դուրս, արաքների վրաններում էինք քնում, իսկ այնպէս օր լինում էր, որ կանգնում էինք, անտառի եզրը կրակ վառում ու քնում: Այսպէս գնալով հասանք Այնա²⁸ անունով մի մեծ գիւղ ու գնալով հասանք մի կամուրջ, որի մօտ գտնուում էր Ֆելուճա անունով մի գիւղ²⁹: Մինչեւ Ֆելուճա գիւղը հասնելը տեւեց 30 օր: Միւս օրը անցանք այդ կամուրջը եւ գնացինք առաջ: Գիշերով քնեցինք ճանապարհի վրայ գտնուող հիւրանոցում: Միւս օրը ճանապարհ ընկանք եւ հասանք Բաղդադ³⁰ քաղաքը: Բաղդադի եզրին մեզ դիմա-

²⁷ Մեսքենէ՝ գիւղ Եփրատի աջ ափին, Հալեպ - Տէր Զօր ճամբուն վրայ, այժմու Ասատի անուան լիճի արեւմտեան ափին: 1915-ի տեղահանութեան ատեն դէպի Տէր Զօր քշուող հայոց մեծ գաղթակայան մը եղած է:

²⁸ Այնա, Իրաքի մէջ, Եփրատի աջ ափին գտնուող մեծ բնակավայր:

²⁹ Ֆելուճա, Ռամատի-Պաղտատ ճամբու կիսուն յայտնի բնակավայր Եփրատի աջ ափին:

³⁰ Նոյնն է Պաղտատ, քաղաք Տիգրիսի ստորին հատուածին վրայ,

տրեցին նուագախմբով: Այդպես գնացինք մինչ հասանք զօրամաս: Այդ գիշեր այդպես քնեցինք հին զինուորների մէջ խառնուած:

2.- Զօրանցում

Յաջորդ օրը առաւօտեան հագցրեցին մեզ զինուորական շորեր եւ սկսեցին բաժանել տարբեր խմբերի: Մի քանիսին տարան թնդանօթների վրայ, իսկ մի քանիսին էլ ուղարկեցին Բասրա³¹, որտեղ Բաղդադից նաւով կարելի էր հասնել 6 օրում: Ինձ միայնակ մի խմբի մէջ զցեցին արաբների մէջ: Ինձ տարան առաջին գնդի առաջին դասակում: Արդէն սկսեցինք ոտքի պարապմունքներ անցկացնել: Դրանից յետոյ մեզ տուեցին գերմանական մաուզեր հրացան: Այդտեղ մնացի երկու ամիս, ոչ մի հայ չկար եւ ոչ մի թուրք չկար, բոլորն էլ արաբ էին, ես էլ արաբերէն չգիտէի: Մի գիշեր հրդեհ եղաւ Բաղդադի մէջ եւ մեզ տարան հրդեհը հանգեցնելու: Յետ դառնալու ժամանակ գնացել էի հեծելազօրի հետ, քանի որ ես ընկերակիցներիս լաւ չէի ճանաչում: Միւս օրը ինձ

հիմնուած է 8-րդ դարուն, եղած է Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքը: 1258-ին ւաւերուած է մոնղոլներու կողմէ: Օսմանեան իշխանութեան տակ գտնուած է 1534-1704, 1831-1920 թուականներուն, իսկ միջոցին՝ Պարսկաստանի:

³¹ Նոյնն է Պասրա. Եփրատի եւ Տիգրիսի միախառնուելով կը գոյանայ Շաթ էլ-Արաբ գետը, որու ափին կը գտնուի Իրաքի հարաւային այս քաղաքը: Այստեղ հայեր ապրած են վաղ միջնադարէն ի վեր: Ս. Աստուածածին եկեղեցին հիմնուած է 1736-ին ու գործած անընդմէջ:

տարան մեր զօրամասը: Այդտեղ հրամանատարը նեղացել էր մեզ տանողների վրայ, ասել էր, թե՛ ռժր էք տարել այս նորեկին, ո՛չ ճանապարհ գիտի, ո՛չ էլ մի բան:

Վերջը այդտեղից ինձ հանեցին եւ տարան նուագախմբի մէջ: Սկսեցի արդէն նուագել սովորել: Ինձ տուին բամբարդոն³² անունով մի նուագող գործիք: Մի տարուց յետոյ ինձ տուեցին զիլ ու դաբուլ գործիքները³³, երկուսն էլ նոյն եղանակն են նուագում: Շուտով սովորեցի երկուսի նուագելն էլ: Այդ դասակի մէջ 12 հայ կային, 16 հրեայ, իսկ մնացածները արաբ էին:

Երեք տարի վեց ամիս հաշտ ու համերաշխ ապրեցինք հրեաների եւ արաբների հետ: Դասակում հայերից էինք ես՝ Սարգիս Գէորգի Հանիեան՝ տասնապետի կոչումով, Յակոբ անատուցի, Յովհաննէս Քուշեան՝ Մուսա Տաղի Պիթիաս գիւղից, տասնապետի կոչումով, Սարգիս Մովսէսեան պինկէօցի՝ տասնապետի կոչումով, Մարգար Մոքրէնեան՝ Մուշ դաշտի Խաս գիւղացի, տասնապետի կոչումով, Մեծիդ սուրիանի՝ բաղդադցի, տասնապետի կոչումով, Բժբուն բաղդադցի, Իսահակ մուսուլցի եւ այլն: Սրանց հետ միասին 3 տարի 6 ամիս ուրախ կեանք վայելեցինք: Շաբաթը մի օր բաղնիք կը գնայինք եւ շորերներս կը լուանայինք:

Կիրակի օրերը եկեղեցի կը գնայինք³⁴, որից յետոյ

³² Բամբարդոն – գալարափող:

³³ Զիլ՝ թրք., զիլ, ծնծղայ. դաբուլ՝ արաբ., թմբուկ:

³⁴ Պաղտատի հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին հիմնուած է 1640 թուին: Սիրուած ուխտավայր էր ոչ միայն հայերու, այլեւ բոլոր քրիստոնեաներուն համար:

շուկայում ման կը գայինք: Վեց ամիսը մէկ անգամ շոր ու կօշիկ կը տային մեզ: Ամառնային եւ ձմեռնային շորն ու կօշիկը առանձին կը լինէին: Ամսական, բացի ուտելուց-խմելուց, մեզ կը տային մէկ մեծիդ ու կէս: Ուտելը լաւ էր, օրական երեք սողմուն³⁵ հաց կը տային: Զատիկ օրերուն նուագախմբով կը գնայինք փաշաների տանը նուագելու եւ այնտեղ մեզ փող կը տային: Երեկոյեան երեք եղանակ եւ առաւօտեան երեք եղանակ կը փչէինք ֆրկա կումանդարի³⁶ դրան առաջը: Շաբաթը երեք օր զինուորների առաջը կ'ընկնէինք ու նուագելով կը գնայինք քաղաքից դուրս՝ վարժուելու համար:

[³⁷Երբ Բաղդադում ծառայում էի, զօրանոցի մէջ գտայ թանկարժէք մի մեծ մատանի: Սատանան դրդեց ինձ եւ չուզեցի հարցնել, թէ ումն է: Յետոյ պարզուեց, որ մի յայտնի բարձրաստիճան սպայի է: Զօրանոցում յայտարարեցին կորած մատանու մասին: Ասացին ով որ գտել է՝ թող բերի տայ: Ոչ ոք չպատասխանեց, եւ ես նոյնպէս չպատասխանեցի: Այն ժամանակ բոլոր զինուորներին հաւաքեցին ու ասացին. «Բոլորդ երդուէք ու ով գտել է ու չի յայտնում՝ թող իր ծնողներին, հարազատներին չկարողանայ տեսնել, միաւորուել ու գրկա-

³⁵ Սողմուն կամ սոմուն, Մերձաւոր Արեւելքի արաբներուն մէջ տարածուած անունը հացի տեսակի մը, որ ըստ արաբական գրոյցի մը՝ կու գայ Իրաքի մէջ գործած Սողմուն անուն հայ փռապանի մը անունէն:

³⁶ Նոյնն է ֆրկա քոմանտանը – թրք.՝ գունդի հրամանատար, գնդապետ:

³⁷ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 1:

խառնուել»։ Բոլորը միաբերան, ես ալ հետերնին կրկնեցինք այդ խօսքերը։ Վերջում ինձ վրայ շատ ծանր եղաւ։ Ես շատ զղջացի, քանի որ յետագայում ես իմ ծնողներին չգտայ. հայրս աքսորի ճանապարհին կորել էր Դամասկոս քաղաքի մէջ, իսկ մայրս մահացել էր աքսորավայրում։ Այդ օրուայ երդումը շատ էր ազդել իմ վրաս։

Գիշերը երբ բոլոր զինուորները քնած էին, ես ելայ տեղիցս ու պէտքարան գնալու պատրուակով, զգուշութեամբ զօրանոցի մի անկիւնում կամացուկ գցեցի այդ անիծեալ մատանին եւ թեթեւցած շունչ քաշեցի ու եկայ մտայ տեղս։ Այդպէս ոչ ոք չիմացաւ, թէ ո՛վ էր գտել մատանին եւ ո՛վ էր բերել այդտեղ գցել]։

3.- Պատերազմ. դէպի ճակատ

Մինչեւ 1914 թիւը Բաղդադում լաւ ուրախ կեանք անցկացրինք։ Մենք արդէն ազատուում էինք, արդէն վերցրել էինք մեզ համար քաղաքացիական շորեր, երբ սկսուեց հայերի երկրորդ կոտորածը³⁸։ Հենց դրա համար էլ մեզ չուղարկեցին տուն։ Սկսուեց զօրահաւաքը, բոլոր թողածներին յետ կանչեցին։ Ամբողջ Բաղդադի զինուորներին զենք տուին եւ բաժանեցին երկու մասի։ Մի մասը ուղարկուեց Վանի կողմը, իսկ մի մասն էլ Բասրայի կողմը, Անգլիայի դէմ կռուելու³⁹։

³⁸ Հոս նկատի ունի Համաշխարհային առաջին պատերազմը, երբ տեղի ունեցաւ Մեծ եղեռնը, որ քեսապցիք կը կոչէին Երկրորդ կոտորած։

³⁹ Բրիտանական բանակը գրաւած էր Իրաքի Ֆաո նաւահանգիստը

14000 հոգի էլ ուղարկուեց Մուշի կողմը՝⁴⁰ ցարական Ռուսաստանի դէմ կռուելու: Այս 14000-ից ամեն օր մի խումբ ճանապարհ էինք գցում դէպի Մշոյ դաշտը: Վերջը, զինուորները վերջանալուց յետոյ, մենք էլ առանք գործիքներ ու գնացինք: Մեզ սովորացրել էին, որ պատերազմի ժամանակ ինչպէս պէտք է վիրաւորներին տեղափոխել հիւանդանոց:

Բաղդադից դուրս գալու ժամանակ թուրքերի ըրամա՝⁴¹ զատիկն էր, այդ օրը մնացինք, յետոյ գնացինք: Բաղդադից մտանք գնացքի մէջ եւ 4 օր անընդհատ գնացինք: Գնացինք իջանք եւ քայլելով սկսեցինք գնալ Տիգրիս գետի եզրով,

եւ կը յառաջանար դէպի Պասրա՝ նախահորերու պաշտպանութիւնը պատրուակելով: Օսմանեան բանակը Պաղտատէն ուղղուեցաւ դէպի հարաւ: 11-22 Նոյեմբեր 1914-ին ահեղ մարտեր տեղի ունեցան, օսմանեան բանակը պարտուեցաւ, ու Պասրան յանձնուեցաւ: Մեզի ծանօթ չէ, թէ օսմանեան բանակի այս ճակատին վրայ քանի՞ հայեր կային եւ ինչ եղաւ անոնց ճակատագիրը:

⁴⁰ Վանի կողմը...Մուշի կողմը... Նկատի ունի Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ծաւալած պատերազմական գործողութիւնները: Օսմանցիները ամեն կողմէ, մանաւանդ հարաւային տաք շրջաններէ դրկուած զօրագուններով կը համալրէին իրենց երրորդ բանակը, որուն հրամանատարութիւնը տեղափոխուած էր Կարին (Էրզրում): Ռուսական կողմը զգալով թշնամիին մտադրութիւնը՝ հայ կամաւորական գունդերու մեծ աջակցութեամբ հակադարձեց: 19-31 Հոկտեմբեր 1914-ին ռուսական բանակը երկու թեւի վրայ որոշ յառաջխաղացք կատարեց գրաւելով Բասէնի գաւառի կարգ մը շրջանները՝ հասնելով մինչեւ Քէօփրիքէօյ, իսկ միա թեւին վրայ Պայազէտի գաւառին մէջ գրաւելով Ալաշկերտը, Դարոյնքն (Պայազէտ) ու Ղարաքիլիսէն (Գարաքէօսէ, Աղրի): 7 Նոյեմբերին թուրքերը անցան հակայարձակումի:

⁴¹ Ըրամա զատիկ...Նոյնն է Ուրազա պայրամը կամ Շեքէր պայրամը: Կու գայ Ռամատան ամսու աւարտին: 1914-ին եղած է 22 Օգոստոսին:

մինչեւ հասանք Սամարա⁴² անունով մի գիւղ: Այդտեղ երկու օր հանգստանալուց յետոյ գնացինք առաջ: Մուսուլում⁴³ հիւանդացու բինգէօլցի Սարգիս Մովսէսեանը, թողեցինք⁴⁴ իրեն՝ այնտեղ: Մի շաբաթ հանգստացանք Մուսուլում: Այդտեղ է գտնուում Յովնան Մարգարէի ուխտավայրը: Մուսուլից յետոյ գնացինք եւ հասանք Ճեզիրէ քաղաքը⁴⁵:

4.- Բիթլիս, Մուշ, Բինգէօլ, Քոփրու գիւղ

Հրաման եկաւ շարունակել ճանապարհը: Մէկ իրիկուն 500 հոգի փախան զինուորների միջից: Սկսեցինք շարունակել ճանապարհը նորից գետի ափով: Բաւական ժամանակ գնալուց յետոյ նստանք ձիերի վրայ եւ անցանք գետը՝ Բիթլիսի կողմը: Երկու օր քայլեցինք եւ հասանք Բիթլիս⁴⁶:

⁴² Սամարա գիւղ, Տիգրիսի ձախ ափին, Պաղտատ եւ Թիքրիթ քաղաքներուն միջեւ: Այժմ՝ քաղաք:

⁴³ Մուսուլ, հիւսիսային Իրաքի մեծագոյն քաղաքը, Պաղտատէն 400 քմ. հիւսիս, Տիգրիսի աջ ափին, պատմական Նինուէի մօտակայքը: Քաղաքը բազմազգ էր: Քրիստոնեաներու շարքին հայերը կարեւոր թիւ կը ներկայացէին:

⁴⁴ Հաւանաբար մահացած ըլլայ, որովհետեւ յետոյ պիտի տեսնենք, որ անոր ծնողներուն կը յանձնեն սափրութիւն գործիքները:

⁴⁵ Ճեզիրէ, Ճիզրէ, բերդաքաղաք Վերին Ասորիքի մէջ, Տիգրիսի ձախ ափին, Տիգրանակերտի նահանգ, Մերտինի գաւառին մէջ: Այժմ՝ Սուրիոյ Տերիքի շրջանէն քիչ հիւսիս, Թուրքիա (տես Ջեզիրէ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Դ. հատոր, Երեւան, 1998, էջ 395):

⁴⁶ Նոյնն է Պիթլիս, նաեւ՝ Բաղէշ, քաղաք, Վանայ լիճի արեւմուտքին տարածուող համանուն նահանգի կեդրոնը, Արեւմտեան Հայաստան:

Բիթլիսում մնացինք մի շաբաթ: Մի շաբաթից յետոյ ճանապարհուեցինք դէպի Մուշի կողմը եւ հինգ օրից յետոյ հասանք Մուշ⁴⁷: Մուշ մնացինք մի շաբաթ: Բաղդադից մինչեւ Մուշ հասնելը տեւեց 2 ամիս 10 օր: Այդտեղ թուրքերին Գուրպան զատիկը⁴⁸ տօնեցինք: Զատիկից յետոյ հրաման եկաւ, որ պէտք է շարժուենք դէպի պատերազմի դաշտ: Իմ ընկերը՝ Յովհաննէսը, հիւանդացած էր, թողեցինք իրեն մի տուն եւ շարժուեցինք առաջ: Ես չկարողացայ հանգստանալ, գնացի վերցրի իրեն մէջքս, որ տանեմ հիւանդանոց, բայց մտածեցի, որ մէջքով տեղ չեմ կարող հասցնել շուտ, ուստի գտանք մի ձի եւ մեր դասակից մէկը, եւ տարանք հիւանդանոց: Թողեցինք իրեն հիւանդանոց եւ մենք գնացինք հասանք մեր ընկերներին: Հիւանդանոց թողածը դա Յովհաննէս Բուշեանն էր, Մուսա Տադից:

Մուշից ելանք ճանապարհ եւ 6 օրից յետոյ հասանք Բինգօլ⁴⁹: Այդ գիշեր երեք հոգի փախան. դրանից յետոյ ար-

տան: Նահանգը կազմուած էր Բաղէշի, Մուշի, Սղերդի եւ Գենջի գաւառներէն (տե՛ս Բիթլիս, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա. հատոր, Երեւան, 1986, էջ 685-686):

⁴⁷ Մուշ, քաղաք, Բաղէշի նահանգի համանուն գաւառի կեդրոնը, համանուն դաշտին մէջ: Տեղի հայերը զբաղած էին երկրագործութեամբ, արհեստներով եւ առեւտուրով: 1909-ին ունեցած է 25 հազար բնակչութիւն, որուն 9 հազարը հայ, մնացեալը՝ քիւրտ եւ թուրք: Եղած է հայոց թեմական առաջնորդանիստը: Բերդին մէջ տեղակայուած են օսմանեան բանակի կայազօրը եւ զինապահեստները (տե՛ս Մուշ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, Երեւան, 1991, էջ 892):

⁴⁸ 1914-ին Գուրպան պայրամը եղած է 1 Նոյեմբեր-ին:

⁴⁹ Նոյնն է Պինկէօլ, աւան, նախկին Ճապաղջուր, Արածանի գետի

ձակեցին մի հրաման, որ ով որ փախնի՝ գտնելուց յետոյ պետք է գնդակահարենք: Մի գիշեր մնացինք Բինգէյ: Գտայ իմ ընկեր Սարգիս Մովսէսեանի ծնողներին, պատմեցի եղելութիւնը եւ տուեցի սափրելու գործիքները: Միւս օրը ճանապարհ դուրս եկանք եւ հասանք Հաճուճար⁵⁰ գիւղը, դրանից յետոյ հասանք Քոփրու գիւղ⁵¹:

աջ ափին, Մուշէն հիւսիս-արեւմուտք, Բաղէշի նահանգի Գենջի գաւառի Ճապաղջուր գաւառակի կեդրոնը (տե՛ս Բինգյոլ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա. հատոր, էջ 693. նաեւ՝ Ճապաղջուր, նոյնը, Գ. հատոր, 603): Ճապաղջուրը կը դառնայ Պաղտատէն եկած կայազօրին կեդրոնը, մարտական ամեն գործողութենէ ետք զինուորները հոն կը վերադառնան:

⁵⁰ Պինկէյօլէն զօրամասը կը շարժի հիւսիս, Կարինի նահանգի Վերին Բասէնի գաւառի կողմերը, ուր ներթափանցած էին ռուսական զօրքերը: Հաճուճար գիւղ, նոյնն է Հաջի-Օմառ գիւղ, Հասանկալայի գաւառակին մէջ, Քէօփրիքէյօլէն 15-20 քմ. հարաւ: Կը յիշատակուի Համաշխարհային առաջին պատերազմին առիթով: Ռուսերէն տառադարձութեամբ՝ Խաջի-Օմառ (տե՛ս Հաջի-Օմառ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, էջ 362):

⁵¹ Քոփրու գիւղ, Քէօփրիքէյօլ, Քէօփրի, Քէօփրիգիւղ, աւան Կարինի նահանգի Կարինի գաւառի Վերին Բասէնի գաւառակին մէջ, Բասէնի դաշտին մէջ, Արաքս ու Մուրց գետերու միախառնման տեղը, Հասանկալա գիւղաքաղաքէն 12 քմ. արեւելք: 1915-ին ունէր 250 տուն բնակիչ, որուն 150-ը հայ, (տե՛ս Քյոփրիքյոյ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե. հատոր, Երեւան, 2001, էջ 409): Ցարական զօրքերը 4 Նոյեմբեր 1914-ին գրաւած էին Քէօփրիքէյօլը: Օսմանեան երրորդ բանակը անցած էր հակայարձակումի եւ վերստին տիրացած անոր: Ռուսական նահանջին հետ տեղահանուած էին նաեւ հայերը: Յուշագրողը հոս պէտք է ըլլայ այն օրերուն, երբ աւանը օսմանեան բանակին ձեռքը անցաւ:

5.- Բինգէօլից Թուրակ

Մենք Քոփրու գիւղ մնացինք մի շաբաթ, մի շաբաթից յետոյ յետ դարձանք Բինգէօլ, այստեղ մնացինք 56 օր: 56 օրից յետ ճանապարհ ելանք, որոշ ժամանակ գնալուց յետոյ հասանք Քէօփ⁵², այնտեղից դուրս եկանք եւ հասանք Չուբան⁵³ գյուղը եւ հասանք Մալազկերթ⁵⁴, յետոյ Ասմար⁵⁵

⁵² Վերին Բասէնի գաւառի Քէօփրիւքէօյէն վերադառնալէն ետք զօրամասը կը դրկուի Պայազէտի գաւառ: Ատիկա տեղի կ'ունենայ Քէօփրիւքէօյէն վերադառնալէն 56 օր ետք, որ է 1915-ի Յունուարի կէսերուն: Ռուսական կողմը արդէն գրաւած է Պայազէտը, Ալաշկերտը, Ղարաքիլիսէն: Օսմանեան զօրամասը Մուշի գաւառէն պիտի մտնէ Պայազէտի գաւառ: Քէօփ, նոյնն է Պուլանըլիս կամ Կոփ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Պուլանըլիս գաւառակին վարչական կեդրոնը: 1914-ին ունէր 600 տուն հայ եւ 150 տուն քիւրտ բնակիչ: Շէն ասան էր Մուշի եւ Մանազկերտի ճամբուն վրայ (տե՛ս Կոփ, Հայաստանի եւ յարակից տեղանունների աշխարհագրական բառարան, Գ. հատոր, էջ 239):

⁵³ Կարելի չեղաւ ճշդել Չուբան գիւղի տեղը: Կը յիշատակուի Չոբան վայրը իբրեւ ծմեռանոց Կարինի նահանգի Պայազէտի գաւառին մէջ: 1877-1878 թուականներուն ունէր 3 տուն՝ 18 անասնապահ քիւրտ բնակչութիւն (տե՛ս Չոբան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Դ. հատոր, էջ 262): Հաւանաբար նոյնն է այժմ Գարաշոպան կոչուող գիւղը: Սա կը նշանակէ, որ զօրքը Կոփէն դէպի հիւսիս կը բարձրանայ, կը մտնէ Պայազէտի գաւառ, ապա աջ թեքուելով կը հասնի Մանազկերտ:

⁵⁴ Մալազկերթ, նոյնն է Մանազկերտ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի համանուն գաւառակի կեդրոնը: 1909-ին ունեցած է 280 տուն բնակչութիւն, որուն 80-ը հայ, մնացեալը՝ քիւրտ (տե՛ս Մանազկերտ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, էջ 679):

⁵⁵ Ասմար, գիւղաւան Կարինի նահանգի Պայազէտի գաւառի Այն-

գիւղը եւ վերջապէս Թութակ Կլըջ-գետը ⁵⁶: Այստեղ սկսեցինք կռուել ցարական Ռուսաստանի զօրքի դէմ: Այդտեղ բաւական կռուելուց յետոյ հրաման եկաւ նահանջել: Նահանջում էինք դէպի Բինգէօլ, ճանապարհին տեսանք մի նոր զորամաս: Դրանց մէջ տեսայ իմ քեսապցի ընկերներին: Նրանց տարել են Հասանկալա, եւ դրանց յետ դառնալը չտեսայ⁵⁷:

թապի գաւառակին մէջ, Արածանի գետի աջ ափին: 1909-ին ունէր 103 տուն հայ եւ թուրք բնակիչ (տե՛ս Ասմար, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա. հատոր, էջ 338): Օսմանեան զօրքը այս ճամբով կ'ուղղուէր դէպի հիւսիս՝ հայկական կամաւորական գունդերուն յառաջխաղացքը կասեցնելու համար:

⁵⁶ Հաւանաբար ամբողջ շրջան մը նկատի ունեցող անուններու յարադրութիւն մը: **Թութակ**՝ նոյնն է Այնթապ, Դութաղ եւ Թութախ, Կարինի նահանգի Պայազէտի գաւառի Այնթապի գաւառակի վարչական կեդրոն աւանը, Արածանիի աջ ափին, Ղարաքիլիսէն 37 քմ. հարաւ: 1909 թուին ունէր 106 տուն, որմէ շուրջ տասը՝ հայեր, մնացածը՝ եզիտի քիւրտեր (տե՛ս Թութակ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ա. հատոր, էջ 490, նաեւ՝ Թութախ, նոյն տեղը, էջ 489. նաեւ՝ Այնթապ, նոյն տեղը, էջ 235): **Կլըջ**՝ հաւանաբար նոյնն է Խլիճ, գիւղ Կարինի նահանգի Պայազէտի գաւառի Ալաշկերտի գաւառակին մէջ, Այնթապի գիւղախումբին մէջ, Ալաշկերտէն 16 քմ. հարաւ, Դութաղէն Ալաշկերտ ճամբուն մօտիկ (տե՛ս Խլիճ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. հատոր, Երեւան, 1988, էջ 739): **Գետք** բառով նկատի ունի Ղարաքիլիսէի հարաւի շրջանը, ուր Արածանիի երեք հարկատուները կը միախառնուին իրարու:

⁵⁷ Պայազէտի գաւառէն նահանջը տեղի կ'ունենայ, երբ Սարիղամիշի ճակատամարտին մէջ (22 Դեկտեմբեր 1914 – 17 Յունուար 1915) օսմանեան բանակը պէտք է կրած ըլլար աղետալի պարտութիւնը: Թութքերը կը փորձէին ռուսական բանակին եւ հայկական կամաւորական գունդերուն յառաջխաղացքը կասեցնել: Պինկէօլ նահանջող

6.- Բինգէօլի հիւանդանոցում

Ճանապարհին ես հիւանդացայ: Ո՞ր գնամ՝ ո՞ր չգնամ, վերջը մտայ մէկի տունը: Այդ տանը մնացի 7 օր: Զինուորները գնացել էին, իսկ ես մնացել էի այդտեղ: Հրաման կար, որ ով որ թուղթ չունի՝ նրան կը գնդակահարեն: Այդտեղ զօրամասի հրամանատարը ատրճանակով սպանեց մի սպայի: Եօթը օրից յետոյ գնացի Բինգէօլ: Այդտեղ ես չգտայ ոչ մի զինուորի: Զինուորները գնացել էին դէպի Էրզրում, Հասանկալայի⁵⁸ կողմը: Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ պէտք է գնայի զինուորների յետեւից, բայց տեսայ՝ չէ, եթէ բռնեն՝ պէտք է խփեն: Վերջը գտայ մեր երաժշտութեան վարպետին: Ես ասի. «Պիտի գնամ զինուորներին հասնեմ»: Վարպետս ասաց. «Տղան, գնալ կայ, բայց յետ գալ չկայ»: Վերջը ինձ ընդունել տուեց հիւանդանոց, եւ այդտեղ էլ աշխատում էի, հիւանդներին էի նայում:

Այդտեղ էլ վարակուեցի տիֆով: Հիւանդանոցում պառկած էի: Մի օր վարպետս եկաւ մօտս, տեսնելով ինձ այսպէս՝ ասաց. «Տղան, դու այստեղ չես առողջանայ, գնա՛ մի հայրու տուն, այնտեղ կ'առողջանաս եւ յետոյ կը գաս»: Ելայ,

զինուորներուն հետ վերոյիշեալ չորս քեսապցի ընկերներն ալ յաջորդ առաւօտ կը դրկուին Հասանկալա ու այլեւս չեն վերադառնար:

⁵⁸ Հասանկալա, քաղաք Կարինի նահանգի Հասանկալայի (Բասէն) գաւառակին մէջ: Հին անունը Բոլորպահակ: Կարինէն 30-35 քմ. արեւելք: 19-րդ դարուն երեք անգամ 1829, 1855 եւ 1877 գրաւուած էր ռուսերու կողմէ (տե՛ս Հասանկալա, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, էջ 368): Պատերազմին կը գտնուէր Կովկասեան ճակատի հիւսիսային թեւին վրայ:

ինձ համար վերցրել էի մի վերնաշապիկ, որ տուն գնալու ժամանակ հագնեի, տուեցի դռնապահին եւ դուրս եկայ հիւանդանոցից: Թողի գնացի գիւղի մէջ ման եկայ եւ մտայ փռապան Յովհաննէս Էֆենտիի տունը: Այնտեղ մի ամիս մնացի, եւ ինձ լաւ նայեցին:

Իմ հիւանդութիւնը տիֆ էր: Ինձնից վարակուեց Յովհաննէս Էֆենտիի կինը եւ հիւանդացաւ: Բժիշկ կանչեցին: Այդ ժամանակ քաղաքացիական բժիշկ չկար, դրա համար էլ զինուորական բժիշկ բերին: Ինձ տեսաւ եւ դուրս հանեց այդ տնից: Ասաց՝ «Գնա՛ հիւանդանոց, այստեղ չմնաս»: Դուրս գալու ժամանակ Յովհաննէս Էֆենտին տուեց ինձ հաց, փող, ու ստիպուած նորից գնացի նոյն հիւանդանոցը:

[⁵⁹Բինգէօլում, հիւանդանոցում երկար պառկելու ժամանակ մի հետաքրքիր դէպքի ականատես եղայ: Իմ պառկած սենեակում կային եւս երկու զինուորներ, ի հարկէ հիւանդ: Մի օր այդ հիւանդներից մէկը շատ վատացաւ, սկսեց տքալ, տքալ ու խոխոալով ձայնը կտրեց, ասացինք՝ մահացաւ: Մի փոքր անց միւս հիւանդը, որ իրեն լաւ էր զգում, վերկացաւ ու գնաց այդ մահացողին ունեցուածքը հաւաքեց ու բերեց իրեն մօտ որպէս սեփական ապրանք: Ես հետաքրքիր նայում եմ: Շատ չանցած, այդ նոյն օրը, մահացողի ապրանքը բերողը վատացաւ, սկսեց տնքալ, տնքալ, խոխոեց ու մահացաւ: Առաջին հիւանդը, որ կարծում էի մահացել է, կենդանացաւ, վեր կացաւ, գնաց թէ՛ իր ապրանքը, թէ՛ մահացողինը վերցրեց բերեց իրեն մօտ: Ես զարմացայ. մարդ արարածը

⁵⁹ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 3-4:

նոյնիսկ այդ վիճակում, հիւանդ, մահուան դուռը հասած դարձեալ նախանձ ու ագահ է]:

Ուղիղ չորս ամիս մնացի այդ հիւանդանոցում, երեք ամիս էլ դրսում էի մնացել, ուղիղ եօթը ամիս եղաւ Բինգէօլում մնալս: Հիւանդանոցում լսեցի, որ բոլոր հայերին նշան են կանգնացրել եւ խփել: Մեր քեսապցիներից հինգ հոգի էինք: Ես մնացի հիւանդանոց, իսկ նրանց չորսը գնացին Էրզրում, Հասանկալա եւ այնտեղ էլ մահացան հայու առնական մահով: Թող այս տեսրում յիշատակուեն նրանք՝ քեսապցիներ Կիրակոս Բոզուքեան⁶⁰, Իսահակ Չանդալեան⁶¹, Այսա Գալուկեան⁶² եւ Սերոբ Քորօղլեան⁶³: Վերջինս Սեւ Աղբիւրից էր, չորսն էլ տասնապետ:

[⁶⁴Հիւանդանոցում, մի անգամ անզգայ վիճակում էի, չգիտեմ ինչքան ժամանակ, չգիտեմ ո՞ղջ եմ, թէ մեռած, յանկարծ ինձ երեւացին երկու հոգի, ոտից գլուխը սպիտակ հագած

⁶⁰ Քեսապ աւանի 1911-ի մարդահամարին մէջ կան 5 Պոզագլեան ընտանիքներ՝ թիւ 103-108, կը յիշուին երկու Կիրակոս՝ 13 եւ 12 տարեկան («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 399):

⁶¹ Բնագիրին մէջ Չանդալեան: Քեսապ աւանի 1911-ի մարդահամարին մէջ կայ Չանթալեան մէկ ընտանիք, թիւ 410, Կարապետի ընտանիք, որդիներէն մէկը Սահակ՝ 22 տարեկան, («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 415):

⁶² Յայտնի ընտանիք է Քեսապի մէջ, թէւ 1911-ի մարդահամարին մէջ չի նշուիր: 1920-ի մարդահամարին մէջ կայ միայն մէկ վերապրող ընտանիք («Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 250, թիւ 179, Քալօկեան, նոյնն է):

⁶³ Սեւ Աղբիւրի 1911-ի մարդահամարին մէջ կայ Քէօրօղլեան մէկ ընտանիք, «Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 453, թիւ 63:

⁶⁴ Հատուածը բերուած է տեսրակի յաւելումէն, էջ 5-6:

եւ սպիտակ մօրուքով: Չեմ կարող ասել Գաբրիէլ հրեշտակն էր, թէ ուրիշ սուրբեր: Նրանցից մէկը ասաց. «Արի սրան տանենք», միւսը ասաց, թէ «Չէ, սա անմեղ մարդ է, սա պիտի առողջանայ եւ պէտք է գնա Տիգրանակերտ»⁶⁵ եւ այնտեղ վեզիր⁶⁶ դառնայ»: Այդ ասելուց յետոյ չքացան: Այդ տեսիլքից ցնցուեցի, եւ յանկարծ ուժ եկաւ վրաս, կենդանացայ, շարժուեցի ու յետոյ զգացի, որ անօթի եմ: Քանի օր է, չգիտեմ, բերանս բան չէր մտել: Փնտռեցի, տեսայ բարձիս տակը հացի փշրանքներ կային: Մի կերպ մի քանի փշուր կերայ զօռով: Ես՝ անգրագէտ մարդ, ո՛չ պատմութիւն գիտէի, ո՛չ քարտէզից կը հասկնայի, ո՛չ ալ Տիգրանակերտի անունն էի լսել եւ թէ ո՞րտեղ է գտնուում այդ քաղաքը: Բայց իրօք վերջում ես հասայ Տիգրանակերտ եւ այնտեղ ազատուեցի թէ՛ վտանգից, թէ՛ հիւանդութիւնից, միայն վեզիր չդարձայ: Կարող է վեզիր ասելով այն միտքն էին ասել, որ ցաւից ու վտանգից ազատուելու եմ ես]:

7.- Դէպի Տիգրանակերտ, կոտորածների միջով

Հիւանդանոցից մեզ դուրս հանեցին եւ ուղարկեցին յետ՝ Մուշ: Սկսեցինք քայլել. մէկ օր քայլեցի, մէկ օր կովին հեծայ,

⁶⁵ Տիգրանակերտ, Տիարաբքիր, համանուն նահանգի կեդրոնը, Տիգրիսի ափին: Կոչուած է նաեւ Ամիտ: 20-րդ դարու սկիզբը ուներ մօտ 45-50 հազար բնակիչ, որուն 10-15 հազարը՝ հայեր (տես Դիարբեքիր քաղաք, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. հատոր, էջ 99):

⁶⁶ Վեզիր (արաբ.)՝ նախարար:

մէկ օր էլ էշին հեծայ, բայց ճանապարհում հիւանդացայ: [67]Շատ հիւանդ էի, տկար ու հիւծած: Առջեւում մի գետ կար, պատահական մի գիւղացի կովեր էր արածում: Գիւղացուն ասացի. «Մի էշ տուր, հեծնեմ գետը անցնեմ»: Ասաց՝ «Էշ չունեմ, արի էս կովին հեծի, անցի գետը»: Նստեցրեց ինձ կովի վրայ ու անցկացրեց գետը: Կովին առաւ, թողեց գնաց, մնացի մենակ: Բայց չեմ կարողանում քայլել, տկար եմ ու հիւծած: Ստիպուած՝ սողալով գնում եմ, զինուորական պայուսակս նետում եմ մի քանի մեթր, սողալով գնում-հասնում ու դարձեալ նետում՝ մտածելով կը հասնեմ մի գիւղ կամ մի տեղ ու կը պատսպարուեմ: Բայց մարդիկ անցնում դառնում են, ուշադրութիւն չեն դարձնում ինձ վրայ: Վերջապէս մի խղճով մարդ եկաւ կողքս կանգնեց ու գլուխը տարաւ-բերեց: Ասաց՝ «Ո՛ր ես գնում այսպէս», ասացի՝ «Էն գիւղը»: Այդ մարդը վերցրեց ինձ շալակը ու տարաւ: Հարցրեց՝ «Ո՛ր տանեմ քեզ», ասացի՝ «Մուխթարի՝ գիւղապետի տունը»: Դու մի ասա էդ գիւղում երկու գիւղապետ կայ, մէկը թուրք, մէկը հայ: Սկիզբից տարաւ թուրք գիւղապետի մօտ: Իմացան հայ եմ՝ չընդունեցին ինձ, յետոյ տարաւ հայ գիւղապետի մօտ]:

Հայ մուխթարի տանը մնացի երկու օր:

[68]Այդ տանը ինձ մի փոքր լաւ էի զգում, երբ հայերը եկան եւ ինձ հրաւիրեցին հերիսա ուտելու: Գնացի տեսայ տղամարդիկ տան մեծ սենեակում ծալապատիկ նստած էին: Հերիսան կարասի մէջ էին եփել, մէջը մի գառ զցած, մէկը

⁶⁷ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 2-3

⁶⁸ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 3:

հերիսան էր բաժանում, իսկ միւսը, կճուճը ձեռքը, հալած իւղ էր լցնում հերիսայի վրայ: Շատ սիրով, յարգանքով հրաւիրեցին ինձ որպէս ղարիպ հայ, բայց թուրքի զինուոր: Մի քանի աման ստիպեցին՝ կերայ: Ես վաղուց այսպէս համեղ հերիսա չէի կերել: Ախորժակով կերայ, բայց որ շատ տկար էի ու հիւժած՝ վերջում կերածս քթիցս եկաւ, փորացաւ եւ լուծ կպայ ու հագիւ մի քանի օր յետոյ նոր լաւացայ]:

Երկու օրից առողջացայ, կազդուրուեցի եւ քայլելով հասայ մինչեւ Մուշ: Մուշ գնացինք երկու հոգով՝ ես եւ հալէպցի Գէորգ անունով մի տղայ: Գնացինք տեսանք, որ քննուել են մեր ընկերները: Տասնհինգ օրից յետոյ մեզ էլ քննեց բժիշկների տասնապետը: Ութը օրից յետոյ տուեցին մեզ վազիկա (արաբ.՝ հաւաստագիր, փաստաթուղթ)՝ օդափոխութեան թուղթ վեց ամսու համար, Մուշից Քեսապ գալու փողը՝ մի մեճիտ ու քառորդ: Վազիկա առնելուց յետոյ ճանապարհ դուրս եկանք արաբ ընկերներին հետ: Մէկ օր գնալուց յետոյ հասանք Խաս գիւղը⁶⁹: Հինգ օրից յետոյ էլ հասանք Բիթլիս, ճանապարհը անցնելով քայլելով միայն: Մի գիշեր քնեցինք Մուսա բեկի գիւղը⁷⁰: Բիթլիսից

⁶⁹ Խաս, Խասգեղ կամ Խասգիւղ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի մէջ աան, Մուշէն 16 քմ. հարաւ-արեւելք, Մեղրագետի ձախ կողմը: 1915-ին ունէր 500 տուն հայութիւն, երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Թալիլա եւ Ս. Երրորդութիւն: Ունէր 30 խանութ: Կը զբաղէին երկրագործութեամբ, արհեստներով եւ առեւտրով (տէն Խասգիւղ, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. հատոր, էջ 680):

⁷⁰ Մուսա բեկ, քիւրտ յայտնի աւագակապետ, որ առեւանգած էր Տարօնի Ղարց (Խարս) գիւղի Կիլիզարը:

առանձնացանք արաբ ընկերներիցս, նրանք գնում էին Բաղդադ, իսկ ես՝ Հալէպ: Այդտեղ գտայ թուրք մի ընկեր՝ բէյրութցի, Հալէպ գնացող: Ճանապարհին թուրք ընկերս գողացաւ հաւաստագիրս: Վիճաբանում էինք: Ոստիկանները եկան եւ բռնեցին ինձ: Թուրքը ստեց, եւ ինձ ասին. «Դու սուտ ես, դու փաստաթուղթ չունես»: Միւս օրը ինձ յետ դարձրին Մուշ որպէս փախստական զինուորի: Վեց օր քայլելուց յետոյ հասայ Մուշ ^[7]ու գնացի նոր փաստաթուղթ խնդրելու հայցով: Եղելութիւնը պատմեցի եւ ինձ չհաւատացին, ասացին՝ «Դու սուտ ես խօսում, կամ չես ունեցել, կամ էլ ծախել ես»: Ես ասացի՝ «Նա իմ հոգին էր, մարդ ինչպէս կարող է ծախի»: Դարձեալ չհաւատացին: Այս անգամ գնացի հայոց առաջնորդարանից մի գրութիւն խնդրեցի: Առաջնորդից առայ մի թուղթ, գնացի բժիշկների հազարապետի (բին-բաշու) մօտ: Այս անգամ ասացին՝ «Լաւ, կը նայենք մատեանների մէջ, եթէ գտանք քո անունը՝ կը տանք, թէ չէ՝ չենք տայ»: Փառք Աստուծոյ, անունս գտան, ես էլ ազատ շունչ քաշեցի: Նորից վերցրի վեց ամսուայ օդափոխութեան հաւաստագիր: Այդ փաստաթուղթը խնամքով կապեցի թելիս տակ՝ ոչ մէկին ցոյց չտալու պայմանով: Նորից ելայ ճամբայ ու գնացի յոգնած, տանջուած]:

Մէկ օրից յետոյ հասայ Խասս գիւղը: Խասս գիւղից հայ ընկերներինս հետ գնում էի: Ընկերոջս մէկին խփին քուրդերը: Ինձ հարցրին՝ «Հաւաստագիր ունե՞ս», ասացի՝ «հա՛»: Եթէ նայէին, ինձ էլ կը խփէին, որովհետեւ հաւաստագիրին մէջ

⁷¹ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 7:

գրուած էր իմ անուն-ազգանունս: Այդ ժամանակուանից սկսել էր հայերի երկրորդ կոտորածը:⁷² Բուլանըխի հայերին կոտորել էին: Չհասած Մուսա բեկի գիւղը՝ մէկին էլ խփին ատրճանակով: Հասանք Բիթլիսի մօտերը՝ տեսանք, որ փռուել են մարդկային դիակները: Հասնելով Բիթլիս՝ գնացի առաջնորդի մօտ: Տեսայ եկեղեցու բակը լցուել են կանայք ու երեխաներ: Այդ նրանք էին, երբ Բիթլիսի մօտ գտնուող գիւղը կոտորելու ժամանակ փախել եւ եկել էին այդտեղ: Առաջնորդը ասեց, թէ «մնա՛ այստեղ, սրանց հետ քեզ էլ կը նայեմ», բայց քանի որ լուր էր տարածուել, թէ Բիթլիսը կամ այսօր, կամ վաղը պէտք է խփուի, այսինքն՝ կոտորածը այդտեղ էլ պէտք է սկսուի, դրա համար էլ ես չհամաձայնուեցի⁷³:

Բիթլիսից դուրս եկայ ճանապարհի դէպի Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր): Ճանապարհին հանդիպեցի Վանի թուրք փախստականներին⁷⁴, եւ տիգրանակերտցի մի թուրք ընկեր գտայ: Դրանց հետ երկու օր ճանապարհ գնացի մինչեւ Թեքիա Ճեման⁷⁵: Թեքիայում քնեցինք մի գիշեր: Այդտեղ եկածների թիւը կը լինէր 50 ընտանիք: Գիւղից դուրս քնեցինք այդ գիշեր: Քուրդերը այդ գիշեր կողոպտել

⁷² Նկատի ունի Մեծ եղեռնը:

⁷³ Բաղէշի ջարդը սկսաւ Յունիսի 27-ին:

⁷⁴ Վանի հերոսամարտը տեղի ունեցած էր 7 Ապրիլէն 6 Մայիս:

⁷⁵ Թեքիա Ճեմա. հաւանաբար Թեքէի մզկիթը, ուր իջեւանած կրնան ըլլայ: Թեքէ կամ Տեքքէ աւան է, Տիգրիսի հարկատու Խիզան գետի ափին, Բաղէշի գաւառին մէջ (տե՛ս Թեքէ գիւղաքաղաք, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. հատոր, էջ 444):

էին դրանց ունեցուածքը, տարել էին անասուններին: Գիշերը կրակոցներ լսեցինք, ելանք տեսանք, որ այդպէս է, ճանապարհներս չշարունակեցինք: Այդ գիւղում մնացինք ես ու թուրք ընկերս: Նստել էինք, յանկարծ եկաւ մի ձիաւոր, թիկնապահը հետը, որը մի քուրդ տղայ էր: Իջան ձիուց ու նստեցին սուրճ խմելու: Հարցրինք ովքեր են: Մեզ ասին, որ այդ ձիաւորը Ղարաքիլիսէի քաղաքագլուխն է՝ կայմակամը⁷⁶: Ռուսական զօրքերը քաղաքը գրաւելուց փախել էր: Գնում էր Տիգրանակերտ: Ընտանիքը այնտեղ էր: Ասացինք իրեն. «Մենք էլ գնում ենք Տիգրանակերտ, եթէ կարելի է՝ գանք քո հետ, քանի որ ճանապարհը վտանգաւոր է»: Մի փոքր մտածելուց յետոյ ասաց. «Ես՝ ձիաւոր, իսկ դուք՝ ոտով, թէ կը հասնէք՝ եկէք»: Մենք ասինք՝ «Կը հասնենք», ու ընկանք դրանց հետ ճանապարհ: Գնալու ժամանակ քաղաքապետը պատմեցնում էր թիկնապահին, թէ «Ինչպէս է, լաւ կոտորում էք հայերին», եւ նա սկսում էր պատմել, թէ այստեղ այսպէս արեցինք, թէ այնտեղ այնպէս այրեցինք եւ այլն:

Մի օր էլ ճանապարհում փոխեց թիկնապահին, նախկինին փոխարինեց մի նորը: Գնալու ժամանակը հարցրեց

⁷⁶ Ղարաքիլիսէ, նոյնն է Կարաքիլիսէ, գիւղաքաղաք, Կարինի նահանգի Պայազէտի գաւառի Ղարաքիլիսէի գաւառակի վարչական կեդրոնը: Կը գտնուի Ալաշկերտի դաշտին մէջ, Արածանիի աջ ափին: 1915-ին ունէր 1500 տուն, որուն 500-ը հայեր, մնացածը թուրքեր եւ քիւրտեր: Տրապիզոն - Թուրքիզ ճամբուն վրայ վաճառաշահ կեդրոն էր: Նախկին Բագաւանն է: Թուրքերը ունէին զօրանոցներ (տես Կարաքիլիսէ գիւղաքաղաք, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, էջ 35): Թուրքերը կոչած են Կարաքէօսէ, ներկայիս՝ Աղդի:

դրան, թէ «Ինչ էք անում այս կողմերը», իսկ թիկնապահը պատասխանեց. «Այստեղերը հայ չթողուցինք, բոլորին կոտորեցինք, լեռներում կան փախստականներ, մէկ-մէկ գնում ենք ու մի քանիսին խփում»: Յետոյ սկսեց պատմել, թէ հայերը թուրքանում են, կամ թէ թրքական զինուոր են գրում: Բայց յետոյ դրանց բռնում ու տանում են, որ «Դուք՝ հայերդ խաբեբայ էք, յետոյ, կոտորածը վերջանալուց յետոյ, պէտք է ասէք որ հայ ենք: Դրա համար էլ բռնում են, բոլորին կոտորում, ոչ մէկին չեն հաւատում»: Յետոյ ասում է, որ Բիթլիսից մինչեւ Տիգրանակերտ հայ չեն թողել բոլորին կոտորել են:

Հասանք Ֆարկին⁷⁷ մի մեծ գիւղ: Այդ գիւղում հանգստացանք մի հարուստի տանը: Մեր ուտելն ու խմելը քաղաքապետի հաշուին էր:

Յետոյ քաղաքապետը հարցնում է թիկնապահին, թէ ինչ է, հայ չէ՞ք թողնելու աշխարհի երեսին: Թիկնապահը ասաց. «Այստեղից հայերի արմատը (քէօքը) կտրեցինք»:

Քաղաքապետը ասաց. «Հայերի քէօքը կարելի չէ կտրել, մի աշխատէք հայերի քէօքը կտրելու, քանի որ ուր գնաս՝ հայ կայ, Ռուսաստանում հայ կայ, Անգլիայում հայ կայ, Ամերիկայում հայ կայ, Ֆրանսայում հայ կայ, հոր ասես որ հայ չկայ: Կը գայ ժամանակ, որ նրանք կը գան ու իրենց հարազատների վրէժը կը լուծեն ձեզանից»: Այդքան խօսում

⁷⁷ Ֆարկին, նոյն են Միաֆարկին, Ֆարդին. գիւղաքաղաք, նախկին Տիգրանակերտ, Տիգրանակերտի նահանգի համանուն գաւառի Սլիան գաւառակին մէջ (տե՛ս Ֆարդին, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե. հատոր, էջ 514):

են հայերի ոչնչացման մասին, բայց կանգնած կամ քայլում են իրենց կողքին, այն էլ երեք հոգի ենք, ներողութիւն, չորս հոգի ենք:

Ֆարկինում մնալու ժամանակ ես գնացի շորերս լուանալու: Պայուսակս թողեցի սրահի դրան ետելը: Հաւաստագիրս պայուսակիս մէջ կար: Քաղաքապետի թիկնապահը պայուսակս քաշել է, որ մի բան գողնայ: Տեսել է պայուսակիս վրայ գրուած անունս-ազգանունս թրքերէն, որ պայուսակս չկորսուի: Կարդացել է անունս ու ազգանունս եւ իմացել, որ ես հայ եմ: Այդ գիշեր չթողեցին այնտեղ քնելու, ասացին՝ «Գնա՛ ուրիշ տեղ քնի»:

Ընկերս այդտեղ հիւանդացաւ, բռնեցին մի էշ հեծացրին: Երբ հասնում է գիւղի շուկան՝ վաճառում է էշին: Քաղաքապետը այնտեղ տեսնում է նրան: Յետոյ ինձ քաղաքապետը ասեց. «Ընկերդ գող է»: Այդ գիւղից դուրս եկայ, նորից գտայ մի խումբ թուրքեր, որոնք գնում էին Տիգրանակերտ: Մի գիշեր դրանց հետ գնացի, ու այդ գիշեր քնեցինք մի ջրի եզերքին: Միւս օրը նորից ճանապարհ ելանք, մինչեւ կէսօր չէինք գնացել, մէկ էլ տեսայ քաղաքապետը նորից գալիս է: Այս անգամ նորից գնացի հետը: Երեկոյեան հասանք մի գիւղ: Այդ գիւղում կար մի հարուստ քուրդ: Քաղաքապետը ելաւ դրա տունը, իսկ ես ու թիկնապահը մնացինք քուրդ հարուստի զինուորների մէջ: Ինձ հարցրին՝ «Վագիկա ունե՞ս», ասի՝ «Հա», ասին՝ «Ո՞ր ես գնում», ասի՝ «Հալէպ», ասին՝ «Ի՞նչ լեզու գիտես», ասի՝ «Թուրքերէն եւ արաբերէն»: Ուզեցի մի ծխամորճ, տուեցին, ճանապարհի համար սկսեցի

թութուն հաւաքել: Քաղաքապետի թիկնապահը այդտեղ էր, ասաց. «Դա հայ է, դրան էլ թութուն կը տամ»:

Որ այդպէս ասաց՝ սկսեցին քուրդերէն խօսել: Ես մի փոքր հասկանում էի քուրդերէն: Երկու հոգու ասացին. «Տարէք սրան մորթեցէք»: Որ այս խօսքը լսեցի՝ գնացի դրան մօտ: Ինձ ասին՝ «Ո՛ւր ես գնում», ասի՝ «Ծխամորճս վառելու»: Այս երկուսը եկան հետս: Նրանք խօսում էին պահակի հետ, ես վազեցի դէպի շէնքը՝ քաղաքապետի մօտ: Սանդուղքի վրայ այս երկուքը հասան ինձ, բռնեցին ու սկսեցին քաշքշել, ես էլ բռնեցի սանդուղքը ու բաց չթողեցի: Մեր ձայնը լսել էր քաղաքապետը եւ եկել, մէկ էլ ասաց՝ «Էդ ի՞նչ էք անում, ի՞նչ է պատահել»: Նրանք էլ ասին՝ «Հայ է, փախչում է, ձեզ մօտ է գալիս»: Քաղաքապետը ասաց՝ «Թողէք թող գայ»: Գնացի քաղաքապետի մօտ ու ասացի, որ ես զինուոր եմ, Աստուած կեանք տայ քեզ ու այդպէս աղաչական խօսքեր ասացի իրեն: Քաղաքապետը ասաց՝ «Մի՛ վախեցի, դու ճանապարհի ընկերս ես եղել, քեզ հետ աղ ու հաց ենք կերել, 7 օր իրար հետ ճանապարհ ենք եկել, երբ ինձ կը մորթեն՝ թող քեզ էլ մորթեն, քանի ես քու հետդ եմ, ոչ մէկին չեմ թողնի, որ քեզ ձեռ տան»:

Ու այդպէս ազատեց ինձ ու տարաւ մի սենեակ: Այդ գիշեր քնեցինք այդտեղ:

8.- Տիգրանակերտ

Միս առաւօտ վեր կացանք ու ընկանք ճանապարհ: Երեկոյեան երեւացին Տիգրանակերտի հնագոյն պարիսպները: Քաղաքապետը ասաց ինձ. «Տեսնո՞ւմ ես, արդէն հասանք: Ես գնում եմ, իսկ դու կամաց-կամաց արի, մի՛ վախեցիր»: Այդտեղ հանդիպեցի մի գիւղ, որտեղ ժամանակին ապրել են հայեր, հայերի երկրորդ կոտորածի ժամանակ կոտորել էին բոլորին: Այդտեղ կար միայն մի ոստիկանատուն:

Հասայ Տիգրանակերտի կամուրջը, անցայ այն կողմը՝ դէպի քաղաքը: Գարուն էր: Այդտեղի թթենիներից մի լաւ կուշտ թուփ կերայ: Քաղաքի դռնով անցնում էի, պահակները բռնեցին ինձ: Ասացի՝ «Հալէպ եմ գնում», հարցրեցին՝ «Փաստաթուղթ ունե՞ս»: Ասացի՝ «Այո»: Պահանջեցին, ես էլ տուեցի: Երբ կարդացին ու իմացան, որ հայ եմ՝ ծիծաղեցին վրաս: Մին ասաց՝ «Արի տանեմ քեզ մի տեղ»: Վեր կեցանք ու գնացինք: Տարաւ ինձ քաղաքապետարան. այստեղ յանձնեցին ինձ եւ ասացին՝ «Վերցրէ՛ք գէրցրէ՛ք»: Մտքումս ասացի, որ սպանեցին ինձ, քանի որ Տիգրանակերտում ոչ մի հայ չէին թողել բացի երեխաներից ու կանանցից, այն էլ հազուադէպ: Ներս տարան ինձ մի սենեակ: Մի փոքր մնալուց յետոյ ինձ մօտ բերեցին բաղդադցի արաբներ ու դրանց մէջ մնացի ես: Այդտեղ մնացինք եօթը օր: Ամեն օր մեզ տալիս էին հաց: Դուրս էինք գալիս քաղաք ման գալու: Արդէն մոռացել էին, որ ես հայ եմ, քանի որ ես արաբի շորեր էի հագել եւ արաբերէն էի խօսում: Մի օր էլ ման էի գալիս քաղաքի մէջ՝ հանդիպեցի Ղարաքիլիսէի քաղաքապետին:

Իրար հետ գնացինք իրենց տուն: Այնտեղ տուեցին ինձ մի քանի հաց եւ դուրս եկայ: Սկսեցի քաղաքի մէջ ման գալ, տեսայ, թէ ինչպէս ամբողջ տներն ու խանութները վառած են, փողոցներում մարդիկ չեն երեւում բացի երեխաներից ու ծեր կանանցից: Կոտորածից առաջ, երբ դեռ ոչ ոք լուր ուներ նրանց մտադրութեան մասին, հաւաքում են քաղաքի 700 հարուստ հայերին եւ ասում են՝ «Ձեզ այստեղից աքսորում ենք, վերցրէք ինչ որ ունէք եւ նաւ նստէք՝ Մուսուլ գնալու համար»: Եւ այդպէս էլ անում են, նստեցնում են նաւ եւ ուղարկում: Ճանապարհին, պայմանաւորուած տեղում իջեցնում են եւ այնտեղ պատրաստ կանգած ջոկատի միջոցով գնդակահարում են բոլորին: Այդ մեզ պատմեց տանող նաւի նաւապետը եւ ցոյց տուեց մեզ գնդակահարման տեղը: Այդ ջոկատի հրամանատարը վերցրել է այն բոլոր թանկարժէք իրերը, ինչ որ ունեցել են հետները: Նաւապետը ասեց՝ «Ես վերցրեցի նրանց տուած մենակ այս վերարկուն»⁷⁸:

⁷⁸ Տիգրիսի վրայ կատարուած այս ջարդին մասին Մուսուլի մէջ Գերմանիոյ փոխհիպատոս Վալթեր Հոլշթայն 10 Յունիս 1915-ին կը տեղեկագրէ. «614 հայ (մարդիկ, կիներ, մանուկներ) Տիգրանակերտէն տարագրուելով կը դրկուին Մուսուլ: Բոլորն ալ կոտորուեցան Տիգրիս գետին վրայ ճամբորդութեան ընթացքին: Երէկ հասան պարապ լաստերը: Քանի մը օրէ ի վեր գետը մեզի կը բերէ դիակներ եւ մարդկային մարմնի՝ մասեր»: Allgemeine Missionen Zeitschrift (Գերմանական Առաքելութեան Ժամանակագրութիւն) 1915-ի Նոյեմբերի թիւին մէջ կը գրէ. «30 Մայիսին 674 հայեր Տիգրիսի վրայ 13 նաւակներու մէջ լեցուեցան: Իւրաքանչիւր նաւակի վրայ ոստիկաններ կային: Նաւակները ճամբայ ելան դէպի Մուսուլ: Նաւարկութեան ընթացքին ոստիկաններ զանոնք իրենց հագուատներէն եւ դրամէն զրկելէ յետոյ ջուրը նետեցին: Դրամը իրենց մօտ պահելով՝ հագուատները

Տիգրանակերտի մէջ ման էի գալիս, երբ տեսայ Հալէպից եկող մի գունդ զինուորներ: Հարցրեցի՝ «Ո՞ր էք գնում», ասացին՝ «Գնում ենք Անդրանիկի»⁷⁹ դէմ կռուելու»: Յետոյ հարցրեցի՝ «Ճանապարհը ինչպէս է, կարո՞ղ եմ գնալ Հալէպ, թէ ոչ»: Ասացին՝ «Թէ թռչուն էլ լինես՝ չես կարող անցնել եւ հասնել Հալէպ: Թէ ասես՝ թուրք եմ, լեռներում թաքնուած հայերը քեզ կը սպանեն, թէ ասես հայ եմ՝ թուրքերը քեզ կը սպանեն»:

Որ այդպէս ասացին՝ Հալէպ գնալու միտքս կորցրի: Բաղդադի 35 արաբների մէջ էլ ես կամ: Նրանցից էլ ոմանք փաստաթղթեր չունեն, ոմանք հիւանդ են, ոմանք վիրաւոր են եւ այլն: Կառավարութիւնը դրանց թողել է, որ գնան Բաղդադ՝ իրենց տները: Նրանց համար լաստեր կապեցին, նաւ բերեցին: Եօթը օրից իջացրին գետի եզրը: Ես էլ հետները որոշեցի Բաղդադ գնամ: Բաղդադից եկել եմ, հիմա նորից

վաճառեցին (**Յարութիւն Իսկահատեան**, Վկայական Հայկական Ցեղասպանութեան, Դ. Գիրք, Պէյրութ, 2012, էջ 218):

⁷⁹ 17-18 Ապրիլ 1915-ին տեղի ունեցած էր Դիլմանի ճակատամարտը (Պարսկաստան, Ուրմիոյ լիճին մօտ): Ռուսական զօրամասերու ընդհանուր հրամանատարն էր Թովմաս Նազարբեկեանը: Ճակատամարտին մէջ վճռական դերակատարութիւն ունեցաւ հայկական կամաւորական առաջին գունդի հրամանատար Անդրանիկ Օզանեանը: Խալիլ պէյի բանակը նահանջեց: Անոր նպատակն էր գրաւել Պարսկական Ատրպատականը, ապա Նախիջեւանով անցնիլ ու գրաւել Սիսիանը, Գորիսը, Շուշին ու Գանձակը: Ռուսական կողմը անխնայ հետապնդեց նահանջող օսմանեան բանակը: Անդրանիկի կամաւորական գունդի սարսափը տարածուած էր ամենուր: Օսմանեան կայսրութեան տարբեր վայրերէն նոր զօրքեր կ'ուղարկուէին ռուսական կողմի յառաջխաղացքը կասեցնելու համար:

պէտք է յետ գնամ Բաղդադ: Ով որ փաստաթուղթ ունի՝ նայում են եւ եօթը օրուայ հացը տալիս ու թոյլ տալիս որ նստի նաւի մէջ: Վեց հոգի փաստաթուղթ չունէինք: Հարցրեցին մեզ՝ «փաստաթղթերդ հրտել է», ասացինք՝ «Կորցրել ենք», այնինչ ես փաստաթուղթ ունեմ, բայց չեմ տալիս, քանի որ հայ եմ: Եթէ իմանան՝ ինձ հենց տեղում կը սպանեն: Պատասխանատուն այս 6 հոգուս չընդունեց: Վերջը մի խղճով մարդ կար, ասաց՝ «Սրանք ինչքան ժամանակ է, որ բաժանուել են իրենց հօրից, մօրից ու հարազատներից, թող գնան ու քեզ աղօթեն»: Ու այդպէս էլ այդ մարդու միջամտութեամբ մեզ ընդունեց նա՝ «որտեղի՞ց եւ հր թաղամասից էք» հարցնելուց յետոյ: Մեզ էլ տուեցին եօթը օրուայ հաց:

9.- Մուսուլի մէջ

Տիգրանակերտից նաւը բաժանուեց: Ուրախացայ, քանի որ փրկուած էի սպանուելուց:

Այդ օրը գնացինք մինչեւ մթնելը: Մթնեց, ու նաւը քաշեց գետի եզրը եւ կապեց: Նաւը, այսինքն՝ լաստը - քանի որ մեծ է՝ դրա համար նաւ անուանեցինք - կազմուած էր տիկերից, իսկ տիկերը՝ ոչխարի եւ այծի կաշուց էին, իսկ տիկերի վրայ դրուել էին փայտեր:

Երկրորդ օրը նոյնպէս ինչպէս առաջին օրն էր: Լուսանում էր՝ նաւը սկսում էր գնալ, իսկ երբ մթնում էր՝ կապում էր, մենք էլ քնում էինք: Զրի մէջ դիակներ գալիս են, ինչպէս աշնան թափուած տերեւներ: Դրսում նոյնպէս դիակները փռուած են:

Երկու տեղ տեսայ, թէ ինչպէս շները լափում էին մարդկանց դիակները: Մի օր, գետի վրայ, այդ արաքներից մէկը ասաց. «Դու հայ ես, քո արիւնը հայի արիւն է կամ թէ հրեայի»: Մօրուք թողած, արաքական էկըլ⁸⁰ կապած, լրիւ արաքական տարազ հագած եմ, սահուն, մաքուր արաքերէն եմ խօսում, այդքանից յետոյ իմացաւ, որ հայ եմ: Բայց ես ստեցի, ասացի, որ թուրք եմ եւ երդուեցի թուրքերէն երդումով, ասացի՝ «Լա իլահ իլա Ալլահ, Մուհամմատ ռասուլ Ալլահ» (Չկայ աստուած բացի Աստուծմէ, Մուհամմէտը՝ Աստուծոյ մարգարէ): Եթէ իմանան, որ ես հայ եմ, ինձ կը գցեն ջուրը: Զրոյցի ժամանակ մէկին ճանաչեցի. Անթաքիայից էր:

Եօթը օրից յետոյ հասանք Մուսուլ: Նաւը կապեց՝ դեռ կամուրջը չհասած:

Մենք դուրս եկանք քաղաքից հաց-բան վերցնելու համար: Տեսայ, որ հայկական խանութները բաց են, առետուր են անում եւ հայերէն խօսում: Միայն այդտեղ էր, որ հայերին չէին կոտորել: Երբ հայերին տեսայ, արդէն մտադրուեցի, որ չիջնեմ նաւ նստելու: Մօտեցայ մի քանիսին, ասացի՝ «Ազատէք ինձ, մի տեղ արէք»: Ասացին՝ «Տեղ չունենք, չենք կարող», քանի որ իրենք էլ վախենում էին: Մուսուլի հայերին կոտորելու հրամանը եկել է, բայց Մուսուլի քաղաքապետը հրամանը դուրս չի հանել, փաստօրէն չի ուզեցել, չի ցանկացել հայերին կոտորել, ու այդպէս էլ մնացել էին: Շատը դրա համար չէին ընդունում ինձ, իրենք էլ վախենում էին: Ինչքան օտար մարդ են տեսնում, թէ՛ անգլիացի, թէ՛

⁸⁰ Պետտուիւնի գլխաշոր՝ կլոր կապով:

Ֆրանսացի, բոլորին քաղաքից դուրս են քշում: Սարգիս անունով մի ոստիկան կար այդտեղ, վանեցի, ութը տարի այդտեղ ծառայել էր, բայց նորից քշել էին: Այդտեղի հայերը ինձ այդպես պատմեցին: Դրա համար էլ վախենում էին եւ ինձ չէին ընդունում: Մի փոքր հայ տղայի հետ ինձ ուղարկեցին եկեղեցի: Ասացին՝ «Տղայի հետ չխօսես»: Տղան ինձանից մի հարիւր մեթր առաջ էր գնում: Վերջապես ցոյց տուեց եկեղեցին ու ետ դարձաւ⁸¹:

Թակեցի եկեղեցու դուռը: Դուրս եկաւ մի քահանայ, բարեւ տուեցի, խոնարհեցի գլուխս ու պատմեցի այն բոլորը ինչ որ պատահել էր ինձ: Ասացի՝ «Թուրք եմ ասելով հասայ մինչեւ այստեղ»: Քահանան ասաց՝ «Ոչինչ, այդ մեղքը ես կը քաւեմ, ոչինչ»: Ասացի՝ «Մի քնելու տեղ տուէք»: Ասաց՝ «Չեմ կարող, ամեն օր գալիս ստուգում են, որ բռնեն՝ ինձ էլ կը քշեն այստեղից»: Ասաց՝ «Քեզ կ'ուղարկեմ հիմա մի

⁸¹ Մուսուլի հայերը ահուսարսափի մէջ էին: Եղած էին ձերբակալութիւններ եւ անհետ կորսուածներ: Էնվերը Մուսուլի հայերն ալ տարագրելու հրաման արձակած էր, բայց չէր կրցած իրագործել: Հայկական Ասորիքի հայ տարագրութեան կարաւանները հիւսիսային Իրաքէն ու սուրիական Միջագետքէն կը քշէին դէպի Մուսուլ, ուր քիչերուն հասնիլ բախտ կը վիճակուէր՝ ճամբուն վրայ առեւանգումներու եւ կոտորածներու ենթարկուելով: Որբահաւաքն ու հայահաւաքը կը սկսին բրիտանական զօրքերու մուտքէն ետք (տե՛ս **Գրիգոր Ասթարճեան**, Յետադարձ ակնարկ կեանքի մը պայքարի իննսուն տարիներու վրայ, Պէյրութ, 1985 (Ասթարճեան եղած է կուսակալ Հայտար փաշայի բժիշկը), նաեւ՝ **Զաւէն արքեպս. Տէր Եղիայեան**, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, նաեւ՝ **Սեդա Օհանեան**, Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարուն, Երեւան, 2016):

մարդու տուն, նա քեզ կ'ընդունի»: Յետոյ ինձ ցոյց տուեց մի փողոց եւ ասաց՝ «Կը գնաս եւ կը հարցնես, թէ Գլտանենց պետրիխանան»⁸² իրտեղ է, նրանք քեզ ցոյց կը տան»: Գնացի այդ փողոցով մինչեւ վերջ, դուրս եկայ թաղամաս եւ հարցրեցի, ցոյց տուեցին, եւ ես գնացի: Հասայ դուռը, պահակը չթողեց, որ ներս մտնեմ: Ասաց՝ «Հիմա զանգը կը խփեն եւ ինքը կը գայ ու կը խօսես հետը»: Մի փոքր նստելուց յետոյ զանգը հնչեց, եկաւ ինքը, ես կանգնեցի, խոնարհուեցի եւ ասացի՝ «Օտար եմ, մի հայ, տեղ չունեմ քնելու, ինձ մի տեղ տուէք քնելու»: Ասաց՝ «Ես տեղ չունեմ, այստեղ բոլորը քրիստոնեայ են, գնա՛ տները եւ գտի՛ր քեզ մի տեղ, ցերեկով արի՛, կեր, խմի՛, գիշերով գնա՛ այնտեղ քնի՛»:

Եւ վերջում հանեց երկու պարղուտ փող տուեց⁸³:

Գնացի թաղամասը: Մէկ տան դուռը թակեցի: Դուռը բացին եւ հարցուցին՝ «Ի՞նչ ես ուզում»: Ես ասացի՝ «Օտար եմ, տեղ չգիտեմ՝ գիշերով այստեղ մնամ»: Ասացին՝ «Տեղ չունենք»: Ետ դարձայ այդ տնից, գնացի մի քայլ առաջ ու նորից մէկ դուռ թակեցի: Դուռը բացաւ մի ծեր կին ու հարցրեց՝ «Ի՞նչ ես ուզում»: Ասացի՝ «Օտար եմ, այս

⁸² Գլտանիներու՝ քաղդէացոց պատրիարքարանը:

⁸³ Պարսպապատ Մուսուլի հարաւ-արեւմտեան մասը քրիստոնեաներու թաղամասն էր: Հոն քաղդէացիները ունէին երեք եկեղեցի՝ Մար Շամ-դուն ալ-Սաֆա, Մար Կորկիս, եւ Սրբուհի Մասքանթա կաթողիկէ եկեղեցին, ուր քաղդէացիներու պատրիարքարանը Տիգրանակերտէն կը փոխադրուի 1850-ին: 1900-1947-ին պատրիարքն է եղել Էմմանուէլ Թումա Բ., որու մասին է Սարգիսի պատմածը (տես

- كنيسة القديسة مسكنة الكلدانية في الموصل Mesopotamia

www.mesopotamiaheritage.org › legl.):

գիշեր մնամ ձեր մօտ»: «Մտէ՛ք»՝ ասաց ծեր կինը: Մտայ ներս, նստեցի: Երեկոյեան տղան եկաւ, որ աշխատում էր ներքնայարկում, բանակից փախստական էր: Սկսեցի տղային պատմել ինչ որ գլխիս պատահել էր: Հօր անունը Մովսէս էր՝ բիթլիսեցի, իր անունը՝ Մեծիտ: Մէկ աղբերը ամուսնացել էր, մի հայ աղջիկ էր առել, անունը Ֆերտա, որ որբ է եղել: Այդ ժամանակ հրաման կար, որ որբ կին ունեցողներին բանակ չեն տանում, բայց այդ տղային տարել էին: Երեք մեծ աղջիկ ունէր՝ մէկի անունը Ֆալամ էր, մէկին՝ Ըռեծի, իսկ միւսինը՝ Մամա: Դրանք մի ժամանակ ունեցել են մի հարս, երեխայ բերելու ժամանակ մահացել է: Տանում դնում են իրենց մեռելատանը: Եօթը տարի այդ տնից մահացող չի եղել, իսկ եօթը տարուց յետոյ դրանց տնից մահանում է մէկը: Գնում բացում են մեռելատան դուռը, տեսնում ինչ, հարսի կրծքին վրայ մի ողջ երեխայ տկլոր, տեսնում են հարսի մարմնի մի կողմը նորմալ աճած է, իսկ միւս կողմը չորացած է: Եօթը տարի հարսի մարմնի մի կողմը նորմալ աճել է եւ չի չորացել, իսկ երեխան մօր մի կուրծքն է ծծել եւ մի մատը: Ողջ երեխային հանում են, իսկ մահացողին դնում են ու դուռը փակում: Երեխան տանում են տուն, լողացնում են, շոր հագցնում: Դրա համար էլ տղայի անունը դնում են Բետլեշցի⁸⁴ (դիակների տուն): Այդ իրական դէպք է եղել, բոլորը հաւատում են:

Այդտեղ մէկ մտնելուց չորս ամիս մնացի: Այդտեղ ինձ կը

⁸⁴ Պէյթլեշճի. արաբ.-թրք., պէյթ՝ տուն, լեշ՝ դիակ, ճի՝ մասնիկ՝ դիակ-ներու տուն կամ դիակներու տան բնակիչ:

կերցնէին, կը խմցնէին: Մէկ-մէկ տղայի հետ լինում էի ներք-նայարկ: Վերջին ամիսը ասացին, որ արդէն վտանգ չկայ: Դրանից յետոյ դուրս եկայ աշխատանքի, շինարարութեան վրայ: Չորս մեծիտ ստացայ: Դրանց հարեւանները ինձ լաւ կը նայէին, ամեն օրը մէկը մի տեսակ ճաշ կը բերէր ինծի:

Իրենց հարեւանների փեսայի անունը Բեշտատ (Ճորճ) էր: Ճորճը ասաց՝ «Ես կարող եմ տանել քեզ Հալէպ»: Ասաց՝ «Ունեմ մի թուրք ընկեր, որը սայլերի մեծն է, այսինքն՝ սայլապահների պետը: Երբ Հալէպից կը գան սայլերը՝ ես քեզ կ'ասեմ»:

Եկան սայլերը: Ճորճի ընկերը չորս արծաթէ մեծիտով պէտք է հասցնէր ինձ Հալէպ: Իմաց տուի տան տիրոջը: Ասացին՝ «Մի գնա, մենք քեզ կը նայենք, ինչո՞ւ պիտի գնաս, մեր օտարներին էլ ուրիշները կը նայեն»: Չմնացի, ինչպէ՞ս մնամ, երբ հարազատներիս չեմ տեսել ամենաքիչը վեցից եօթը տարի:

Սկսեցի ճանապարհի ուտելիք արքել:

Գնացի Գլտանիցը պետրիկուն⁸⁵՝ վարդապետին մօտ մնաք բարով ասելու: Նա ինձ տուեց մի արծաթէ մեծիտիա: Նա մեզ շատ է օգնել: Հայերի եկեղեցիների թաւանը բերեցին

⁸⁵ Գլտանիցը պետրիկուն, բարբառով՝ քաղդէացիներու պատրիարքին: Սա Եուսէֆ Էմմանուէլ Թումա Բ.-ն է, որ շատ աղքիւրներու վկայութեամբ, Մուսուլի շուկային մէջ վաճառքի հանուած աղջիկներու, տղոց ու հայկական եկեղեցիներու աւարի վաճառքէն շատ բան կը փրկէ: 2014-ին եկեղեցին ՏԱՀԷՇ-ի ձեռքով հիմնայատակ կը կործանի: Եկեղեցւոյ արձանագրութիւնները աւելի առաջ ապահով տեղ տարուած կ'ըլլան: Կը կարծենք, թէ Թումա Բ.-ի արձանագրութիւններուն մէջ շատ բան կայ հայ տարագրութեան մասին:

այդտեղ վաճառեցին, վարդապետը այդ բոլոր ապրանքները գնեց: Տիգրանակերտի ճանապարհում կանայք բերելու ժամանակ թուրքերը աղջիկներին վաճառել են: Մի աղջկա երեք անգամ վաճառել են, իսկ երբ մի անգամ էլ բերեցին՝ վարդապետը գնեց այդ աղջկան:

Գ. ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆԵՐԻ ՎՐԱՅ՝ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

1.- Մուսուլ, Տէր Զօր, Հալէպ, «Քեսապում ոչ ոք չկայ»

Միւս օրը մնաք բարի ասացի եւ 21 սայլերով, վրաները լիքը ապրանք, Մուսուլից շարժուեցինք դէպի Հալէպ: Հետներս գնում են երկու հեծեալ զինուորներ:

Երկու օր ճանապարհի գնացինք: Վերջին օրը հանդիպեցինք եզիտիների մի գիւղ, եւ հենց այդտեղ էլ կտրեցին առաջներս 30 ձիով՝ 25 հոգիով: Այդ 5 ձին պէտք է տանեն թալանած ապրանքը: Մեր երկու զինուորները գնացին մօտները: Ասել են, որ եթէ ամեն մի սայլին մի մեծիտիա տաք՝ առաջ կ'անցընենք, թէ չէ կը կռուենք հետերնիդ: Ստիպուած 21 մեծիտիա տուինք ու անցանք առաջ: Եօթը օր ճանապարհի գնալուց յետոյ հասանք Տէր Զօր եւ իջանք այդտեղ մի հիւրանոցում:

Տէր Զօր տեսայ ուրիշ տեղերից այդտեղ եկած շատ հայերի:

Սայլի մէջը նստել էի: Եկան երկու զինուոր ու հարցրեցին՝ «Ո՞ր ես գնում»: Ասացի՝ «Հալէպի կողմը»: Յետոյ հարցրեցին՝ «Ո՞ր գիւղից ես»: Ասացի՝ «Պետրուսիայէն⁸⁶»: «Պետրուսիա,-

⁸⁶ Գարատուրանէն հարաւ, Պասիթի ճամբուն վրայ, ծովադէմ թիրքմէնաբնակ գիւղ:

ասացին,- Ախմիդին տղան գիտեմ, Եւրտունից⁸⁷ մի աղջիկ է առել»: Ասացի՝ «Այո»: Ասացին՝ «Գնաց Սուէտիայի հայերի դէմ կռուելու, այնտեղ էլ մահացաւ»: Ասացի՝ «Ափսոս»: Ես հարցրեցի՝ «Որտեղացի էք»: Ասացին՝ «Եւրտունից ենք»: Հալէպից Տէր Զօր բերել էին մի հրամանատարի: Զգիտնալով իմ հայ լինելը՝ պատմեցին, թէ ինչպէս են կռուել սուէտիացիների դէմ եւ ինչպէս սուէտիացիները իջել են դէպի ծովը⁸⁸: Յետոյ պատմեցին, թէ քեսապցիները ինչպէս են դուրս բերել եւ քշել Դամասկոսի (Շումթ) կողմը⁸⁹:

⁸⁷ Քեսապի շրջանի արեւելքը՝ Օրտու աւան, որ մինչեւ 1922՝ համանուն գաւառակի կեդրոնն էր:

⁸⁸ 1915-ին Սուէտիոյ 6311 բնակիչներէն 4231 հոգին ապստամբութեան համար կը բարձրանայ Մուսա Լեռան հիւսիս-արեւմտեան բարձունքները, իսկ 2080 հոգին կ'ենթարկուի տարագրութեան հրամանին: Հերոսամարտը կը տեւէ 30 Յուլիսէն մինչեւ 13 Սեպտեմբեր: Հինգ ճակատամարտերը տեղի ունեցած են 7, 10, 15-16 Օգոստոսին, 7 եւ 10 Սեպտեմբերին: Մուսալեռացիները ֆրանսական նաւերով կը տեղափոխուին Փոր Սայիտ՝ 4058 անձ: Մարդկային 173 կորուստներէն 18-ը կոիւներուն պատուով նահատակուած զինեալներ էին:

⁸⁹ Անտիոքի շրջանի բնակավայրերուն մէջ տեղահանութեան առաջին հրամանը կը տրուի Քեսապին, 25 Յուլիսին: Թուրքերը տեսնելով ապստամբութեան տրամադրութիւն՝ կը դիմեն խաբէութեան, կը յայտարարեն, որ հրամանը միայն ծովամերձ գիւղերուն կը վերաբերի: 29-30 Յուլիսին Գարատուրանի եւ Պաշորտի հայերը կը տարագրուին, յետոյ կ'ըսուի, որ բողոքականները պիտի չտարագրուին, որուն համար անոնցմէ կաշառք կը հաւաքեն: 20 Օգոստոսին Քեսապէն կ'ելլէ տարագրութեան երկրորդ կարաւանը, Օգոստոս 27-ին կ'աքսորուին բողոքականները: Քեսապի առաջին կարաւանի անդամները կը հասնին Ամման, երկրորդ կարաւանի տարագիրները կը քշուին Նապլք-Դամասկոս ճամբուն վրայ, իսկ երրորդ խումբը՝ Մեսքենէ եւ

Տէր Զօրից դուրս եկանք ճանապարհ եւ 6 օրից յետոյ հասանք Հալէպ: Ճանապարհը լեփ-լեցուն էր, հայերի շարժուն հոսքը դէպի Տէր Զօր: Ճանապարհին դիակներ փռուած էին:

Հալէպում ես գնացի հայ եկեղեցին⁹⁰: Այդտեղ չընդունեցին ինձ: Հայերի որ տունն էլ գնացի՝ չընդունեցին: Առաջին օրը քնեցի փողոցում: Յաջորդ օր բռնեցին ինձ՝ քշեցին բանտ: Մէկ օր բանտ մնալուց յետոյ փախայ: Այնտեղ գտայ քեսապցիներ⁹¹, նրանք պատմեցին, որ «Քեսապում ոչ ոք չկայ, եթէ դառնաս՝ քեզ կը սպանեն»: Քաղաքում եթէ մնամ՝ ինձ կը բռնեն եւ կը քշեն Տէր Զօր: Այդտեղ էլ քեսապցիները ասացին, որ քշել են մեր գիւղացիներին՝ գալատուրանցիներին, դէպի Դամասկոս՝ Շամ:

Մենակ չեմ կարող մնալ՝ վախենում եմ: Հալէպի մէջ ման գալու ժամանակ հայի մի փուռ ընդունուեցի եւ այնտեղ

Տէր Զօր («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 99-107):

Դամասկոս քաղաքը խօսակցականին մէջ ծանօթ է Շամ անունով, թէեւ գրականութեան մէջ նոյն անունով կը ճանչցուի պատմական Սուրիոյ ամբողջ երկրամասը՝ Պիլատ ուլ-Շամ՝ Շամի երկիրը: Քեսապի բարբառով Դամասկոսը կը կոչուի Շումբ:

⁹⁰ Նկատի ունի հայոց առաջնորդանիստ Ս. Քառասնից Մանեկանց եկեղեցին եւ անոր կից Ս. Աստուածածինը: Տարագիրները օգնութեան համար գլխաւորաբար հոս կը դիմէին: Կային նաեւ հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական մէկական եկեղեցի: Աւետարանական եկեղեցւոյ շէնքին վրայ բանակը ձեռք դրած էր:

⁹¹ Հալէպի մէջ իրենց ընտանիքներուն հետ արտօնեալ վիճակով ապրողներ կային, ինչպէս զինուորական հիւանդանոցին մէջ աշխատող տոքթ. Սողոմոն Աբէլեան եւ փեսան՝ տոքթ. Աւետիս Ինճեճիքեան:

մնացի 14 օր: Փող չունէի եւ ոչ էլ կարող էի աշխատել: Երեկոյեան դուրս կը գայի մուրացկանութեան, որ ուրիշները չիմանային: Հայերը չեն մօտիկացնում իրենց տներին, քանի որ ես փախստական զինուոր եմ: 14 օրից յետոյ՝ ինչ որ զինուորական շոր ունէի, հանեցի եւ գցեցի ջրի մէջ:

2.- Հարազատների հետքերով՝ մինչեւ Դամասկոս

Լուր առայ, որ հայեր՝ գնում են դէպի Դամասկոս՝ Շամ: Ելայ գնացի կայարան եւ այդ հայերի մէջ խառնուեցի: Գնում եմ, բայց չունեմ ո՛չ հաց, ո՛չ փող եւ ոչ մի բան ուտելու: Համա եւ Հոմա⁹² պէտք է իջնէի գնացքից՝ քեսապցի հարց-

⁹² Համա եւ Հոմա, Որոնդէսի ափին երկու մեծ քաղաքներ: Գարատուրանցիներու կարաւանը Օրտու, Համպուշ, Մորզգալէ ճամբով կը հասնի Համա, բայց հոս երկար չի մնար: Անոնք իրենց փոխադրական միջոցներով կը քշուին դէպի հարաւ: Երկրորդ եւ երրորդ կարաւանները հոս անելի երկար կը մնան: Բազմաթիւ վարակիչ հիւանդութիւններ մէկ կողմէ, իսկ միւս կողմէ՝ ճամբու յոգնութիւնը, սովը, տաքը եւ ծեծը օրական բազմաթիւ մահեր կը խլեն: Միայն իր կատարած թաղումները հաշուելով Ներսէս քին. Թաւուզճեան կը գրէ. «Սեպտ. 8-ին 84 մեռել թաղեցինք, Սեպտ. 15-ին 70-է անելի ննջեցեալ թաղեցինք» (**Ներսէս քին. Թաւուզճեան**, «Տառապանքի օրագիր», Պէյրուս, 1991, էջ 83): Հոս կը վախճանին Քեսապի Հայ աւետարանական եկեղեցւոյ հովիւ վեր. Տիգրան Գունտաքճեանն ու առաքելական եկեղեցւոյ հովիւ Պօղոս քին. Աթիկեանը (տես նաեւ՝ «Քեսապ», Ա. հատոր, 106-107): Երկրորդ կարաւանի տարագիրները Համայէն կը քշեն դէպի Հոմա, առաջին կարաւանի հետքերով,՝ ասկէ ոմանք կը քշեն դէպի Սատաթ ու Թատմոր, իսկ մեծամասնութիւնը՝ դէպի Դամասկոսի ճամբուն վրայ՝ Տէր Աթիէ, Նապըք, Եապրուտ, Գթէյֆէ, Մուատտամիէ: Հոս

ներու, բայց չիջայ, որովհետեւ վախենում էի: Երկու օրից յետոյ հասանք Ռայաք⁹³: Մի օր այդտեղ իջացրին մեզ: Հանգստացանք: Միւս օրը նորից նստեցինք գնացք: Շամից մի քանի քիլոմետր հեռու իջացրին մեզ եւ զինուորներով շրջապատեցին ինձ ու ամբողջ ժողովուրդին: Ժողովուրդի մէջ հիւանդութիւն կար: Այդտեղ մնացինք 14 օր: Վրաններ խփեցին, եւ մենք մնացինք վրանների մէջ:

Այդ բոլորը արիեստաւորներ էին, տանում էին աշխատանքու: 14 օրից յետոյ գնացինք Շամ: Այդտեղ ամեն մարդ պէտք է իր արիեստը աշխատէր: Ինձ հարցրեցին՝ «Արիեստ ունե՞ս», ասացի՝ «Ոչ»: Ասացին՝ «Գրենք քեզ զինուոր, գնա՛

տարագիրները բոլորովին կը լքուին իրենց բախտին: Ձիւն, անձրեւ, սառնամանիք եւ կատարեալ սով: Այդ ձմեռ այստեղ շատ մահեր կը պատահին: «Զէինք կրնար թաղել մեր մեռելները» կը պատմէ Յովի. Մաթոսեան, որու 33 հոգի հաշուող գերդաստանէն կը մնան երեք հոգի միայն (տե՛ս «Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 107): Տարագիրները ամբողջ պատերազմի տեւողութեան այս շրջանակին մէջ կը թափառին: Շրջանի բնակչութեան մէջ փոքրամասնութիւն եղող արաբ քրիստոնեաները ոմանց օգտակար կ'ըլլան, սնունդ կը տրամադրեն: Ոմանք աշխատանք ճարելով, իսկ ուրիշներ մուրացկանութեամբ կը փորձեն ապրիլ: Առժամաբար իսլամացողներ ալ կ'ըլլան (տե՛ս «Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 107): Ոմանք ետ կը փախչին Քեսապ ելլելու համար ու ծառայութեան մէջ կը մտնեն Ճսրը Շուլուրի շրջակայքին մէջ, ոմանք կը բռնուին ու կը քշուին Տէր Զօր (տե՛ս նաեւ քէօրքիւնացի Յովհաննէս Աբէլեանի եւ սեւադքիւրցի Յովհաննէս Բոյնմշակեանի (Պօյմուշաքեան) պատմածները, **Վերժինէ Սվազլեան**, «Հայոց ցեղասպանութեան ակա-նատես վերապրողների վկայութիւններ», Երեւան, 2011, էջ 510-512):

⁹³ Ռայաք, Լիբանանի Պեքայի դաշտին մէջ երկաթուղիի կայա-րան. այստեղ կը գտնուէին օսմանեան բանակի կայազօր եւ զինա-պահեստներ:

եւ այնտեղ կեր թագաւորի հացը»: Ես ասացի՝ «Չեմ կարող գրուել զինուոր, քանի որ ես հայր ունեմ, մայր ունեմ, կին ունեմ եւ երեխաներ»: Երբ ասացի, որ ընտանիքս այստեղից գնացել է, նայեց ցուցակում եւ չգտաւ: Ասաց «Գնա՛, սրանց ճամբու գցեմ՝ նոր արի»: Ասաց՝ «Սրան Շամ կ'ասեն, որտեղից պիտի գտնես ընտանիքդ»⁹⁴:

Այդտեղից դուրս եկայ եւ փախայ Շամի մէջ: Քաղաքի խանութները փակ են, մարդ չկար: Մի քանի երեխայ քաղքա⁹⁵ էին վաճառում: Փող չունեմ: Այդ երեխաներին վաճառեցի վերարկուս հացով եւ փողով: Գնացի հիւրանոց, այնտեղ կերայ եւ քնեցի: Մէկ տեղը 5 մեթելիկ արժէր: Առաւօտ դուրս եկայ, հարցրեցի ու գտայ մեր եկեղեցին⁹⁶: Այնտեղ

⁹⁴ 1915-ի Օգոստոսէն Դեկտեմբեր տարբեր վայրերէ Դամասկոս հասած են շուրջ 130 հազար հայեր: Գաղթականներու գլխաւոր կեդրոնները եղած են Գատէմի եւ Պապ Շարքիի գաղթակայանները: Ասկէ խումբ-խումբ դէպի հարաւ քշուած են շուրջ 30 000 արքայականներ: 1916-ի Փետրուարին Դամասկոսի եւ շրջաններուն մէջ կը գտնուէին աւելի քան 100 000 արքայաւորներ (Viscount Bryce, Arnold J. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Princeton, N.J., 2000 վաւերագիր թիւ 143, էջ 558-559, նաեւ՝ վաւերագիր թիւ 139, էջ 550):

⁹⁵ Առանց շաքարի չոր փխրուն կարկանդակ:

⁹⁶ Դամասկոսի մէջ կային երկու հայկական եկեղեցիներ՝ հայ կաթողիկէ համայնքի Թագաւոր տիեզերաց եկեղեցին Պապ Թումայի մէջ եւ առաքելական հայոց Պապ Շարքիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որ դրուած էր Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան կողմէ նշանակուած տեսուչ վարդապետի մը հսկողութեան տակ, որ միեւնոյն ատեն հայ առաքելական համայնքի առաջնորդն էր: Յուշագրողը նկատի ունի Ս. Սարգիս եկեղեցին:

ցոյց տուեցին մի սենեակ, որտեղ 14 փախստականներ էինք, բոլորս էլ ամուրի: Այնտեղ մնացի մի շաբաթ: Հարցրեցի, ման եկայ եւ չիմացայ որտեղ են գնացել քեսապցիները: Ընկերներ գտայ, որ ետ վերադառնամ:

Մի օր դրսից եկաւ մի հոգի եւ նստեց մեր մէջ: Սկսեցինք թուրքերէն խօսել: Հարցրեց՝ «Որտեղի՞ց ես», ասացի՝ «Քեսապցի եմ»: Ինքն ալ ասաց, որ քեսապցի է եւ դուրս եկաւ, որ բարեկամ ենք, դա Տէր Կարապետեան Նակոն⁹⁷ էր: Երեկոյեան մի հայ մարդ եկաւ իր կնոջ հետ, եւ այդ գիշեր 14 հոգուս մէջ այդ կինը մի երեխայ բերեց:

Միւս օրը ինձ Նակոն ասաց, որ Հաւուրանի⁹⁸ տափաստանը (չորը) հայեր կան՝ քեսապցիներ: Ես ասացի՝ «Պիտի գնամ»: Ասաց «Մի կուժ ջուրը 2 մեթելիկ է»: Ես ասացի «Պիտի գնամ, եթէ մի մարդ էլ գտնեմ, թէկուզ մի հոգի՝ մեր ընտանիքից»:

3.- Դէպի հարաւ, առաջին գալատուրանցին

Եկեղեցուց դուրս եկայ, գնացի ուղիղ՝ մինչեւ դուրս եկայ քաղաքից: Հարցնելով՝ Հաւուրանի չորը գնում եմ: Մէկ օր գնալուց յետ ոստիկանները բռնեցին ինձ եւ հարցրեցին՝ «Ո՞ր ես գնում»: Ասացի՝ «Ընտանիքս առաջ է գնացել, գնում

⁹⁷ Յուշերու մէջ Տէր Կէպտինց Նագո, Քեսապի Կարպուշեան տոհմէն:

⁹⁸ Հաւուրան. ընդարձակ շրջան է Սուրիոյ հարաւը, մասամբ նաեւ Յորդանանի հիւսիսը: Հաւուրանի տարածքին մէջ կը գտնուի Ճեպէլ Տրուզը: Գլխաւոր քաղաքներն են Տրաա եւ Սուէյտա: Հռոմէական եւ քիւզանդական շրջանի հնավայրերով հարուստ տարածք է:

եմ նրանց հասնելու»: Ասացին՝ «Եթէ առաջ ես գնում՝ գնա՛, իսկ եթէ յետ գաս՝ կը բռնենք»: Յետոյ ինձ տարան գիւղ, մէկը՝ խեր (ովստի ճաշ) էր բաժանում: Գնացի դրանց տունը ճաշ կերայ:

Շամից մինչեւ Դրաա չորս օրուան մէջ հասայ: Այդքան տարածութիւնում գտայ քեսապցիներ եւ գտայ իմ մօրաքրոջս որդուն՝ Յովհաննէսին: Ասացին՝ «Գարատուրանցիներին ման արի Սալթի մէջ եւ Ամմանի գիւղերում, եթէ ուրիշ տեղ չեն գնացած»⁹⁹:

Դրաա գիւղում մնացի մի շաբաթ, այդտեղ սկսեցի մուրացկանութեամբ զբաղուել, քանի որ ո՛չ փող ունէի, ո՛չ էլ

⁹⁹ Դամասկոսի գաղթակայանէն Սեւիէթը գարատուրանցի տարագիրները շոգեկառքով, ոմանք ուղտով, իսկ այր մարդիկ՝ հետիոտն, փոխադրեց Տրաա: Ոմանք ցրեցին Հաուրանի գիւղերը, մեծամասնութիւնը քշեցին Անդրյորդանան: Ասոնք «ամիս մը եօթը օր քալելով ու ջորիով Ամման հասած են»: Անոնք հոն ապրեցան երեք տարի, գործ ու ապրուստի միջոցներ գտնելու համար ցրուեցան Ամմանի հիւսիսէն հարաւ բազմաթիւ գիւղերուն մէջ, ինչպէս՝ Իրպետ, Ճարաշ, աւելի հարաւ՝ մասնաւորաբար Սալթ, եւ ասոր ու Ամմանի միջեւ գտնուող Ֆէս (Ֆհէյս), Մաաս (Մահէս), ալ-Ռումման, Ուատի Սիր, ալ-Ռումայմին գիւղերուն մէջ: Բաւական շատ ընտանիքներ պատասպարուած էին Ամմանի եւ անոր մօտիկ Սուէլիէ (Սուէլյէհ) արուարձանին մէջ, որուն բնակիչները չէչէններ եւ չերքզներ են: Ոմանք անցան աւելի հարաւ, հասան Նաուր, Մատապա, Քարաք, Մաան: Անոնք զբաղեցան ցանքով, հունձքով, այգեգործութեամբ, ճամբաներու շինարարութեան մէջ: Յորդանան հասած տարագիրներէն ոմանք հասան մինչեւ Աքապա, ուրկէ Փոր Սայիտ անոնց տեղափոխութիւնը եղաւ ծովու ճամբով (տե՛ս Ժողէֆ Թիթիզեանի պատմածը, «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 494-500, նաեւ՝ **Գէորգ Մանճիկեան**, «Յուշեր», Մոնթրէալ, 2008):

ուտելիք: Յերեկը այդ գործով էի զբաղում, իսկ գիշերը քնում էի թուրքերի ճամէն¹⁰⁰: Պէտք է գնամ, վախենում եմ, քանի որ արաբները ինձ ասում են, որ եթէ գնաս՝ քեզ ճանապարհին կը սպանեն: Դրաայից Ամման¹⁰¹ գնացքի գիծ չկար: Միայն պէտք է գնալ ոտքով, լեռնային ճանապարհով: Վերջում արաբները ցոյց տուեցին մի լեռնային ճանապարհ Ճարաշ¹⁰² գիւղի ներքեւի կողմով:

Դուրս եկայ այդտեղից եւ սկսեցի գնալ: Ճանապարհում հանդիպեցի ուղտերի կարաւանի. գնում էին փայտ բերելու: Այդ օրը ուղտի վրայ նստայ, իսկ յաջորդ օրը միայնակ գնացի եւ ճանապարհին հանդիպեցի մի գիւղի: Դեռ գիւղ չմտած՝ հանդիպեցի մի աղջկայ: Հարցրեցի Սալթ գնացող ճանապարհը: Ասաց՝ «Փող տուր՝ ցոյց տամ ճանապարհը»: Այդ ժամանակ ես ոչ թէ միայն փող չունէի, այլեւ հացի կարօտ էի:

Իջայ գիւղ, որպէսզի ճանապարհ հարցնեմ եւ մի քիչ էլ հաց ճարեմ: Գնացի մի խումբ մարդկանց մօտ: Մի փայտ ունէի, այն էլ խլեցին: Արաբի մէկը տէր ելաւ ինձ եւ սկսեց դրանց հետ կռուել, թէ ինչո՞ւ այս մարդի փայտը վերցրիք: Ասաց, որ այդ փայտը այս մարդու հրացանն է, մի փոքր գնայ՝ շները դուրս կը գան եւ կը կծեն իրեն: Գնաց վերցրեց

¹⁰⁰ Մզկիթը:

¹⁰¹ Ամման, Անդրորդանանի գլխաւոր քաղաքը: 1915-ին գարատուրանցիներու հոժ խումբ մը կը հասնի հոս: Ոմանք կը յաջողին կայք գտնել քաղաքին մէջ:

¹⁰² Ճարաշ. Տրապէն հարաւ, Յորդանանի Իրպետի գաւառակին մէջ գտնուող գիւղ, Սալթ գացող ճամբու կիսուն: Հոն հանգրուանած էին գարատուրանցի ընտանիքներ:

փայտս, տուեց ինձ եւ ցոյց տուեց ճանապարհը դէպի Սալթ գնալու համար: Սկսեցի գնալ լեռնոտ ճանապարհով, կէսօրից յետոյ:

Երկու ժամուայ ճանապարհ գնալուց յետոյ հասայ մի ձոր, որտեղ եօթը արաբ իջան առաջս, բռնեցին ինձ ու ինչ որ ունէի վերցրին՝ ինձ թողնելով մերկ ու բոպիկ: Ասացի իրենց՝ «Բոպիկ չեմ կարող քայլել, ոտնամանս տուէք»: Մէկը հենց այդ րոպէին կացինը գլխիս վերելը ուզում էր խփել, ասաց՝ «Դու փողը պահել ես, քաղաք կ'իջնես եւ քեզ համար կօշիկ կ'առնես»: Ես ասացի՝ «Տեղ չունեմ, զորտեղ պէտք է պահեմ»: Ասաց՝ «Կուլ ես տուել, սրանից առաջ մէկին սպանեցինք եւ լիրաները փորից հանեցինք»: Երկու հոգին ասացին, որ սպանեն ինձ, իսկ երկու հոգի էլ ասացին՝ «Սա փող չի ունենայ, ի՞նչ սպանենք, թող գնայ»: Բաց թողեցին ինձ: Շարունակեցի ճանապարհս:

Շատ գնալուց յետոյ հանդիպեցի մի ձորի, որ նման էր մեր Գարատուրանի Նշինից ձորին¹⁰³: Երկու ժամ այդտեղից գնալուց յետոյ՝ հանդիպեցի մի գիւղի, ուր տները գետնի մէջ էին, քարանձաւներ: Այդ քարանձաւներից հաց մուրացի, եւ տուեցին ինձ մի քնելու տեղ, որը մի տուն էր, լիքը ծղօտի մանրուք էր, դարման: Մինչեւ առաւօտ այդտեղ քնեցի:

¹⁰³ Նշենիներու ձորը. Գարատուրանի Ծովու թաղին հիւսիսային լեռնալանջէն վար իջնող Ըրկընից (Երկանաքարի) կիրճին վերը գոգածեւ ձոր մը. այժմ՝ Թուրքիա:

4.- Հարազատներին հետ

Յաջորդ օրը սկսեցի գնալ եւ երեկոյեան հասայ Սալթ¹⁰⁴: Այդտեղ հանդիպեցի Բաբուջեան¹⁰⁵ Աբրահամի տունը: Ծանօթանալուց յետ բերեցին ճաշ, կերանք: Հարցրեցին իրենց եղբորը, որը ինձ հետ էր գնացել: Հագուստ, ասացին, տէրտէրի¹⁰⁶ մօտ կը լինի, քանի որ նրա մօտ հաւաքած շորեր կան: Բաբուջեան Աբրահամը եւ Հանիեան Յովհաննէսը գնացին շոր ուզելու: Տէրտէրը ասել էր, որ շոր չկայ, կան վերարկուներ, այն էլ իրեն չի սագի: Այնտեղ էի դեռ, երբ եկաւ հօրեղբօրս տղան՝ Փանոսը: Բարեւելուց յետոյ, ասաց՝

¹⁰⁴ Ամմանէն 23 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք, մեծ գիւղ, ներկայիս քաղաք, մեծամասնութեամբ քրիստոնեայ, ուր մեծ թիւով գարատուրանցի ընտանիքներ հաստատուած էին: Քեսապի մէջ շատ տարածուած Սալթի կոչուող խաղողին պատուաստը գարատուրանցի տարագիրները Սալթէն բերած են:

¹⁰⁵ Նոյնն է Պապուճեան, Գարատուրանի Ծովու թաղի մեծ գերդաստաններէն մէկը. 1911-ի մարդահամարով բաղկացած էր 19 ընտանիքէ («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 423-424, թիւ 10-32): Չշփոթել Տուզաղաճի եւ Քեսապի Փափուճեաններուն հետ:

¹⁰⁶ Նոյնն է՝ Տ. Պետրոս քին. Փափուճեան, Աբրահամի եւ Մանուշակի որդի, աւագանի անունով՝ Յովհաննէս, ծնած է 1861-ին, Տուզաղաճ, եղած է հողագործ եւ ատաղձագործ: 1890-ին Սոյ մէջ Մկրտիչ Ա. Քեֆսիգեան կաթողիկոսի ձեռամբ ձեռնադրուած է քահանայ Գարատուրանի Ա. Աստուածածին եկեղեցւոյ համար: Երբեք չէ հեռացած իր հօտէն: Տարագրութեան տարիներուն բոլոր պատմողները կը յիշատակեն զայն: 1947-ին իր հօտին մեծամասնութեան հետ ներգաղթած է Հայաստան, ուր վախճանած է 1948-ին: Գարատուրանի մէջ իր բնակարանը կը գտնուէր Մանճիկեան թաղին մէջ («Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 485):

«Վեր կաց, գնանք մեր տուն»: Իրենց տունը Հուրմունենց եկեղեցւոյ¹⁰⁷ մօտ էր: Մնացի տանը երկու ժամ: Դրանից յետոյ եկաւ քրոջս տղան՝ Մանճիկեան¹⁰⁸ Պետրոսը: Բարեւեց ինձ եւ այլեւս չկարողացաւ նայել, քանի որ մերկ եմ եւ այդպէս: Ասաց՝ «Արի գնանք մեր տուն»: Գնացինք իրենց տունը եւ այնտեղ քոյրս ինձ տուեց շալվար, շապիկ, ֆէս՝ գլխարկ եւ այլն:

Այդ գիշեր քնեցի Սալթ, իսկ միւս օրը ելանք դէպի Ֆէս¹⁰⁹ գնալու համար: Ֆէսում էին իմ եղբայրներս: Այդտեղից Ֆէս երկու ժամուան ճանապարհ էր: Մեզ հետ Ֆէս էր գնում նաեւ տէրտէրը: Ճանապարհում նրանք առաջ էին գնում, իսկ ես նրանց յետեւից կամաց-կամաց գնում էի: Մարտիրոս եղբայրս լուր էր առել, որ եղբայրը գալիս է: Ճանապարհին հանդիպել է տէրտէրին եւ հարցրել է նրանից. «Իրօք եղբայրս է գալիս», իսկ տէրտէրը ասել էր «Եղբօրդ եթէ տեսնես՝ կը ճանաչէս»: Եղբայրս ասել է՝ «Ինչո՞ւ չէ»: Յետոյ եղբայրս եկաւ եւ իրար հանդիպեցինք: Ուրախութիւնը եւ լացը խառնուեցին իրար: Այդպէս շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Երեք եղբայրներին՝ Աբրահամին, Կարապետին եւ Մարտիրոսին այդտեղ՝ Ֆէսում գտայ: Յակոբ եղբայրս Մաաս¹¹⁰ գիւղում

¹⁰⁷ Հոռոմներու՝ յունաց եկեղեցի:

¹⁰⁸ Գարատուրանի մեծ գերդաստաններէն մէկը: 1911-ի մարդահամարով բաղկացած էր 18 ընտանիքէ («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 432-434, թիւ 185-203):

¹⁰⁹ Ֆէս կամ Ֆիէյս, Ամմանէն 10 քլմ. հիւսիս-արեւմուտք, քրիստոնեայ բնակավայր:

¹¹⁰ Մաաս (Միէյս), Ամմանի եւ Սալթի միջեւ արաբ քրիստոնեայ գիւղ.

էր: Եղբայրներիս եւ իրենց կանանց ու երեխաներին գտայ, ինչպէս նաեւ մեր բարեկամներին ու գիւղացիներին, միայն չգտայ հայր ու մայր: Մայրս այդ տաժանելի օրերին, իմ գալուց երեք ամիս առաջ մահացել էր, իսկ հայրս, իրենց հալածելու օրերին, անյայտ կորել է Դամասկոսում՝ Շամուն: Իսկ քոյրերիս երկուսը՝ Մանուշակը եւ Զուրիկը, ծանր օրեր անցկացնելուց մահացել էին: Կենդանի գտայ միայն մի քրոջս՝ Եղիսաբէթին: Երկու ամիս մնացի Կարապետի եւ Մարտիրոսի մօտ՝ Ֆէսում: Երբ հասայ Յարաբուստան¹¹¹ բոլոր բարեկամներիս տեսայ: Յետոյ ես եւ հօրեղբօրորդիս գնացինք Ամման, որտեղ հօրեղբայրս եւ քեռիս էին բնակում:

Ամմանից դառնալու ժամանակ ճանապարհում արաբները իջան մեր առաջը մեզ կողոպտելու համար: Չինազանդուեցինք եւ սկսեցինք քարով կռուել: Կէս ժամ տեւեց քարով կռուելը: Յոգնեցինք, արդէն պէտք է յանձնուէինք, երբ եկաւ մի չերքէզ ձիաւոր: Նա բարկացաւ արաբներին, եւ արաբները սկսեցին դրան էլ քարով խփել, բայց չերքէզը հանեց ատրճանակը եւ մի քանի անգամ կրակեց: Գողերը փախան, իսկ մենք ետ դարձանք Ամման, մի գիշեր քնեցինք այնտեղ, իսկ յաջորդ օրը վերադարձանք Ֆէս:

Յետոյ գնացի Մաաս՝ Յակոբ եղբօրս մօտ: Եղբօրս

նոյն շրջանակին մէջ կը գտնուին նաեւ Էլ-Ռումման եւ Էլ-Ռումայմին քրիստոնեայ գիւղերը, ուր գարատուրանցիներ ապաստանած էին:

¹¹¹ Հաւանաբար՝ Արաբիստանի մէջ. յ>ե նախդիրով. երեւի նկատի ունի արաբներու երկիրը: Բարբառին մէջ ընդհանուր անունն է արաբական թերակղզիի երկիրներուն՝ Յորդանանէն սկսեալ:

երեխաների հետ միասին աշխատում էի, այսինքն՝ փայտ էինք վաճառում եւ մուրացկանութեամբ էինք զբաղւում: Եղբօրս տղային՝ Ռզգոյին բանակ տարան: Իմ եղբայրս ծերացել էր արդէն: Մի օր մի շալակ փայտ տարաւ Բաղդասիր¹¹² վաճառելու, եւ այնտեղ էլ շները ոտքը կծել էին: Ո՛չ բժիշկ կար, ո՛չ էլ դեղորայք, թունաւորուեց ոտքը, ուռեց եւ այդպէս էլ շատ չարչարուելուց յետոյ դադարեց իւր սիրտը բաբախելուց: Իսկ հարսս՝ եղբօրս կինը, տղային բանակ տանելուց յետոյ ընկաւ մտածմունքի մէջ, սնանկացաւ կարողութիւնը եւ չկարողացաւ մաքառել մահուան դէմ: Եղբօրս տունը մնաց ամայի եւ որբացած: Սկսեցի խնամել եղբօրս երեխաներին: Ես եւ եղբօրս երեխաները միասին փայտ կը տանէինք Բաղդասիր եւ Սալթ վաճառելու եւ դրանով էլ մեր գոյութիւնը կը պաշտպանէինք:

Յիշեմ, որ 1916 թուականին, ես եւ Յակոբ եղբօրս տղան՝ Ռզգոն, հօր մահից առաջ, գնացինք Երուսաղէմ, տեսանք Սուրբ Յակոբ եւ Սուրբ Յարութիւն եկեղեցիները, որտեղից եւ համբարձել էր Քրիստոսը, տեսանք Քրիստոսի ծննդավայրը՝ Բեթլեհէմ¹¹³:

¹¹² Այսպէս է բնագիրին մէջ. շատ հաւանաբար Ուստի Սիր դաշտային վայրն է, Ամմանէն արեւմուտք:

¹¹³ Եղեռնի տարիներուն Անդրյորդանանի գաղթականները զանգուածային կերպով չանցան Երուսաղէմ, ուր կը գործէր Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, Սրբոց Յակոբեանց վանքին մէջ, Հայոց թաղին մէջ: Այստեղ շրջան մը քստրուած էր նաեւ Կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսը: Պատերազմի տարիներուն փակ էր տեղւոյն Թարգմանչաց վարժարանը, իսկ Ժառանգաւորաց վարժարանը տակաւին չէր բացուած: Գաղթականները կ'այցելէին Երուսաղէմ՝

Ես եւ եղբօրս Երեխաներից մէկը Մաասից մէկ օրուան ճանապարհ գնացինք ու հասանք Մադավա¹¹⁴ անունով մի գիւղ: Այստեղ մնացինք ամիսներ: Այդտեղ եփած կաղին կը վաճառէինք եւ մուրացկանութիւն կ'ընէինք: Այդ գիւղի ժողովուրդը հուրում եւ կաթոլիկ էին: Այդ գիւղը գտնուում էր տափաստանի մէջ, շուրջը ոչ մի թուփ չկար: Այդտեղ կը գնայինք եկեղեցիների դռները եւ մեզ կտային փող ու հաց: Այդ 1916 թիւն էր, երբ մահացան նաեւ Աբրահամ եղբայրս, իր երկու տղան եւ աղջիկը:

5.- Հաւաքական պսակներ եւ ամուսնութիւն

Մինչեւ 1916 թիւը հայ էինք, բայց այդ ժամանակ մեզ թուրքացուցին՝ մեզ կոչելով թուրքական անուններով: Լուր էր տարածուել, որ հայերին պէտք է կոտորեն, բայց գիւղապետը ասել էր, որ այստեղ հայ չկայ: Իրօք որ մենք արդէն թուրքական անուններ էինք կրում: Երբ մեզ թուրքացրին՝ թուրքերը սկսեցին հայերից աղջիկ վերցնել:

գլխաւորաբար գաղթականներուն համար հաւաքուած օգնութիւնները տեղափոխելու Անդրյորդանան: Երուսաղէմ գացողները կը գիշերէին Սրբոց Յակոբեանց վանքին մէջ: Ոմանց այցելութեան նպատակն ալ ուխտագնացութիւնը կ'ըլլար Սրբոց Յակոբեանց վանք, Ս. Յարութեան տաճար եւ Բեթղեհէմ՝ Յիսուսի ծննդավայրը: Ոմանք իրենց դաստակին վրայ խաչի դաջուածքով կը վերադառնային:

¹¹⁴ Նոյնն է Մատապա, Ամմանէն 38 քմ. հարաւ քրիստոնեայ բնակավայր: Այստեղ ես հայ ընտանիքներ հաստատուած էին:

Կարող եմ ասել, որ տարան Ղազարեան¹¹⁵ Չարդաշենց աղջկան: Գնաց բողոքեց տէրտէրին, թէ ինչպէս պէտք է լինի, աղջկաս տարան: Տէրտէրը ասել է, որ սպասի մի երկու օր անգլիացիները գալու են: Կառավարութիւնը լսեց, որ տէրտէրը այդպէս է ասել՝ բանտարկեց նրան: Յետոյ ազատուեց ու փախաւ Երուսաղէմ, այնտեղ էլ վանքում չեն ընդունել իրեն եւ վերջում գաղտագողի կ'ապրէր Սալթ, մէկի տանը¹¹⁶:

Երբ հայերը տեսան, որ թուրքերը հայ աղջիկներին

¹¹⁵ Վերի Գարատուրանի Ղազարեան գերդաստանը, նոյնն է Պաճաքեան, Հանտալեան, Ճիկէրսիզեան, Չիլթեան, 1911-ի մարդահամարով բաղկացած էր 18 ընտանիքէ («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 431-432, թիւ 162-182):

¹¹⁶ 1917-ի Նոյեմբերին Երուսաղէմի սինոդի բոլոր անդամները արտուցեցան Դամասկոս: Նոր եկեղեցականներու Երուսաղէմ կեցութիւնը պիտի չարտօնուէր. հետեալաբար Տէր Պետրոս պէտք է Սալթ վերադառնալով տեղ մը ապաստանէր: Դամասկոս էին Կիլիկիոյ կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեանը, Գարեգին եպս. Խաչատուրեանը, Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, Կարապետ արք. Մազլումեանը, Եղիշէ եպս. Չիլինկիրեանը եւ այլք: Պատերազմի վերջաւորութեան Դամասկոսի հայոց առաջնորդի պաշտօն կը վարեն Եղիշէ եպս. Չիլինկիրեանը՝ 1917-1918, Պետրոս եպս. Սարաճեանը՝ 1918-1919: Դամասկոսի հայ գաղութը կարելի միջոցներով օգտակար կ'ըլլայ հարիրհազարատր տարագիրներուն: 1917-ին նորահաստատ որբանոցներուն տեսուչ կը նշանակուի Կարապետ արք. Մազլումեանը (տես նաեւ **Յակոբ Չոլաքեան**, Հայ վերապրողներու տեղաբաշխումը եւ կրթական գործի կազմակերպումն ու դպրոցները Սուրիոյ մէջ [1918-1946], «Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր [24-27 Մայիս 2015]», Հայկազեան համալսարան, Պէյրութ, 2018, էջ 263, 267):

տանում են, սկսեցին հայ երիտասարդներին կանչել եւ ասել՝ որ ով կարողանայ փրկել մի հայ աղջկայ, դա կը նշանակի, որ փրկում է հայ ժողովուրդը, գալիք սերունդը: Մեր տէրտէրին թոյլ չէին տալիս պսակել: Պսակում էր հուրմունենց¹¹⁷ տէրտէրը: Ամեն գիշեր տասից տասներկու պսակ կ'անէր, բայց գողտուկ:

Ես էլ մի օրուայ ճանապարհ գնացի եւ Ըրմենին¹¹⁸ գիւղից բերեցի կնոջս՝ Մարիամին¹¹⁹: Ինձ հետ էին նաեւ քրոջս տղան՝ Պետրոս Մանճիկեանը եւ հայրը, միասին եկանք մինչեւ Սալթ: Ետ գնացինք Ֆէս գիւղը: Այդ գիշեր գնացինք սարերը, այգիների մէջ պսակուեցինք: Այդ պսակը կատարուեց 7 հարս, 7 փեսայ եւ 7 քաւոր միասին: Իմ քաւորն ու խաչեղբայրն էր Հանիեան Խաչիկը: Պսակուեցինք, բայց ո՛չ տուն ունէինք, ո՛չ տեղ: Գիւղի աղբիւրի մօտ մի շուաք սարքեցի խոտից եւ այնտեղ էլ գիշերում էինք: Միայն ունէինք մի վերմակ եւ մի սաւան, ուրիշ ոչ մի բան չունէինք: Վերմակը գիշերով արաքները տարան: Ես ու եղբայրս հասանք եւ վերցրինք ձեռներից:

Այստեղ մնացի մէկ ամիս, յետոյ նորից գնացի Մասս՝ Յակոբ եղբօրս երեխաների մօտ: Այնտեղ մի ամիս

¹¹⁷ Հոռոմոց՝ յունաց:

¹¹⁸ Ծիշդը՝ ալ-Ռումայմին, գիւղ Սալթի շրջանին մէջ, ուր հանգրուանած էին հայ ընտանիքներ:

¹¹⁹ Սեւ Աղբիւրէն Յակոբ Աճիգեանի աղջիկը՝ Մարիամ, ծնեալ՝ 1894-ին: **Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի** 1911-ի մարդահամարի Գայաճըզ (Սեւ Աղբիւր) գիւղի բաժնին մէջ չի յիշուիր այս ընտանիքը:

այգեպան աշխատեցի: Երեք ընտանիք մէկ սենեակի մէջ էինք: Այդտեղից կը գնայինք Նոըր¹²⁰ գիւղը հասկ հաւաքելու, եւ այդպէս մի պարկ ցորեն հաւաքեցինք¹²¹:

¹²⁰ Նոյնն է Նաուր, Ամմանէն 15 քմ. հարաւ, չերքէզ բնակչութեամբ գիւղ: Հայերը հունձքի կ'երթային նաեւ Մաան, Մատապայէն 9 քիլոմէթր հարաւ: Ոմանք այնտեղ գտնուող քարայրներուն մէջ (Մաղարիսէն՝ քարայրները) մշտական բնակութիւն հաստատած էին:

¹²¹ Պէտք է նշել, որ Սարգիս Հանիեան Դամասկոսէն մինչեւ Յորդանանի խորերը գտնուող ոչ քեսապցի տարագիր հայոց մասին գրեթէ բան չի պատմեր, մինչդէռ ցեղասպանագիտութեան յայտնի է, որ Փոքր Ասիոյ խորերէն, Կիլիկիայէն եւ Անտիոքի շրջանէն բերուած հարիւր հազարաւոր հայերը Դամասկոսի կեդրոնացման գաղթակայաններէն կը թշուէին դէպի հարաւ, Հաուրանի սարահարթէն, մինչեւ Անդրյորդանան, հիւսիսէն մինչեւ հարաւ: Այդ մասին տես «Յորդանանի Հայերը - Գիտաժողովի նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)», Հայկազեան համալսարան, Պէյրութ, 2019, յատկապէս **Հիլմար Քայզերի**, դոկտ. **Աննա Օհաննէսեանի** եւ դոկտ. **Վահրամ Շենմէսեանի** յօդուածները:

ԲԵՏԱԳԹԻՆԵՐՈՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒՄԻԹԵՄԱՆ ՀԱՄԱՐԱՆԵՐԸ (1915-1918)

- * * * * * Տարազիր կարաւաններու ուղղութիւնները
 ^ Փախստականներու ուղղութիւնը

Դ. ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ՝ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻՆ

1.- Փախուստ դէպի Երուսաղէմ

Անգլիացիները 1917 թուին հասան մինչեւ Սալթ: Գերմանացիները ու թուրքերը փախուստի դիմեցին: Արաբներն ու հայերը մնացին իրենց տեղում մինչեւ անգլիացիները հասան Ամման: Հայերը ու արաբները սկսեցին թալանել չերքէզների գիւղերը: Այդպիսի մի չերքէզի գիւղ թալանելու ժամանակ մի հայ խփուեց: Մենք մի շալակ կովի միս ու գլուխը վերցուցինք ու եկանք: Անգլիական զինուորները երկու-երեք ամիս մնացին այնտեղ¹²²:

Թուրքական բանակը նորից ներխուժեց այդ շրջանները: Այդ ժամանակ անգլիացիները ետ քաշուեցին Երուսաղէմ եւ ասացին, որ ովքեր ցանկանում են մեզ հետ գալ, թող գան: Ամբողջ հայերը գնացին անգլիացիների հետ, որոնց

¹²² Երուսաղէմի անկումէն ետք մարաշախտ Էտմունտ Ալենպիի բրիտանական զօրքերը 21 Մարտ - 2 Ապրիլ 1918-ին կը գրաւեն նաեւ Անդրյորդանան: Կը մտնեն Սալթ, ապա կը պաշարեն Ամմանը: Բրիտանացիք Ամմանի մէջ բուռն դիմադրութեան հանդիպելով կ'որոշեն նահանջել: Անդրյորդանանի հայ գաղթականները կը յայտնուին դժուար պայմաններու մէջ: Բրիտանական բանակը կ'առաջարկէ իրենց հետ անցնիլ Այսրյորդանան: Մեծամասնութիւնը անցնելով Յորդանան գետի կամուրջը (Ալենպիի կամուրջը) կ'ապաստանին Երուսաղէմ: Միայն Սուէլեհ աւանին մէջ հայերը յարձակման կ'ենթարկուին տեղոյն իսլամներու կողմէ եւ զոհեր կ'ունենան (տես **Ժողէֆ Թիթիզեանի** վկայութիւնը, «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 496-497):

թուում եւ մենք: Ովքեր մնացել էին՝ բոլորին կոտորել էին: Առաջին օրը փախչելով Սալթից՝ անցանք Յորդանան գետը: Գետը անցնելուց յետոյ յանկարծ գերմանական ինքնաթիռը ռմբակոծեց մեզ: Այդ ժամանակ անգլիական հրետանին կրակեց ինքնաթիռին եւ գցեց այն Շունի¹²³ գիւղում: Ռմբակոծութեան ժամանակ մահացաւ ուղտապանը եւ մի քանի ուղտ սատկեցին: Հասնելով մինչեւ Իրահա¹²⁴ գիւղը՝ այնտեղ գիշերեցինք: Անգլիական զինուորները մեզ տուին հաց, պահածոյ ուտեստ, միս, գալետ¹²⁵ եւ այլն: Այնտեղ էր գտնուում անգլիական ինքնաթիռների բազան¹²⁶:

Միա առաւօտ ծերերն ու երեխաները մեքենայով ուղարկեցին Երուսաղէմ, իսկ ջահելները քայլելով իրենց հետ միասին: Երբ հասանք Երուսաղէմ՝ մեզ բաժանեցին մի քանի խմբերի¹²⁷: Այնտեղ մեզ շատ լաւ էին նայում, մեզ տալիս էին ամեն տեսակ ուտելիք: Այդտեղ 23 օր մնալուց յետոյ ծնունց առաջին երեխաս, աղջիկ: Մեր տէրտէրը չմկրտեց երեխային, ասաց որ այստեղ Գալատտուրան չի: Փող չունէի՝

¹²³ Գիւղ Այսրյորդանանի մէջ, Ալենպիի կամուրջէն Երիքով (Արիհա) ճամբուն վրայ:

¹²⁴ Իրահա, նոյնն է Արիհա, Երիքով, Այսրյորդանանի յայտնի բնակավայրը:

¹²⁵ Պիսքուիթ, տափակ ու չոր քաղցրաւուն թխուածք:

¹²⁶ Ելակէտային օդանաւակայան:

¹²⁷ Գաղթականները Երուսաղէմի մէջ մեծ մասով կ'ապաստանին Հայոց վանքին, յարակից Հայոց թաղին, գերմանական եւ օսմանեան լքուած հաստատութիւններուն մէջ (տես **Ժողէք Թիթիզեանի** վկայութիւնը, «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 496-497. նաեւ՝ **Գէորգ Մանճիկեան**, «Յուշեր», էջ 42-43):

դրա համար չմկրտեց: Այդպես էլ՝ դեռ չկնքուած խփուեցինք: Այդ կատարուեց այսպէս. մի օր Մարտիրոս եղբայրս բերեց մի ռումբ: Կարապետ եղբօրս կինը չիմանալով խաղաց հետը, եւ ռումբը պայթեց: Այդ ժամանակ կորցրի իմ եղբօրս՝ Մարտիրոսին, եղբօրս՝ Կարապետի կնոջը, իմ երեխայիս, մահացաւ նաեւ Բաբուջեան ազգանունով մի կին: Ես էլ 10 տեղից վիրաւոր ուշագնաց ընկել եմ: Արեան մէջ լողացուած՝ ինձ տանում են գերմանական հիւանդանոց: Գցել են ինձ տաք ջրի մէջ եւ այդտեղ էլ խելքս գլուխս եկաւ, այսինքն արթնացայ: 14 օր լաւ նայեցին ինձ: Մարտիրոս եղբայրս երբ մահացաւ, ես չկարողացայ լաւ նայել նրան, իմ լեզուս կապնուել էր, միայն մի քիչ տեսայ իրեն մահացած:

2.- Տեղափոխութիւն Փոր Սայիտի գաղթական

Հիւանդանոցից դուրս գալուն պէս քշեցին մեզ: Գնացքով մեզ տարան Բետուսրալ¹²⁸ կայարանը: Այնտեղ անգլիացիները վրաններ խփեցին մեզ համար: Մնացինք մօտաւորապէս մէկ ամիս: Յետոյ նորից նստեցրին մեզ գնացք ու երկու գիշեր ու ցերեկ գնացինք: Վերջապէս հասանք Սուէզի ջրանցքի մօտ

¹²⁸ Բետուսրալ, նոյնն է Ուատի Սարար. Երուսաղէմ-Եաֆա երկաթուղային ճամբուն վրայ: Կայարանէն ոչ հեռու տեղակայուած էին հնդիկ զինուորներու եւ բրիտանական բանակի անջատ զօրանոցները: Հայոց վրանաքաղաքը կը տեղադրուի աւելի հեռու վայրի մը մէջ: Տարագիրները հոս կը մնան 4 ամիս (Ուատի Սարարի հայ գաղթականին մասին տես **Գէորգ Մանճիկեան**, «Յուշեր», էջ 43-50):

գտնուող Կանդարա կայարանը¹²⁹: Այդտեղ առանձնացրին կանանց ու տղամարդկանց: Ութ օր մնացինք Կանդարայում: Այնտեղ նստեցրին մեզ մեքենաները ու անցանք Սուէզի ջրանցքի այն կողմը՝ եգիպտական կողմը:

Յետոյ նստանք գնացք ու մեզ տարան Փոր Սայիտ¹³⁰: Գնացինք տեսանք՝ սուէտիացիները այդտեղ են: Այդտեղ վրաններ խփեցինք: Մեզ տուեցին հագուստեղէն, սաւան, անկողին, վերմակ: Ճաշի ժամանակ երեխաներին առանձին ճաշարան էին տանում, ծերերին առանձին, ջահելներին առանձին, այն էլ ձրի:

Մէկ տարի ու կէս մնացինք Փոր Սայիտ: Հայ ազգը մեզ շատ լաւ նայեց, այսինքն՝ տեղական հայերը: Եգիպտոսի Նուպար Փաշայի տղան՝ Առաքել բեկը, հազար տարի թող ապրի, լեզուով չի կարելի նկարագրել, թէ ինչպէս նայեց հայերին: Իւղով, մեղրով, մսով նայեց մեզ: Փոր Սայիտում

¹²⁹ Նոյնն է Քանթարա, երկաթուղային մեծ կայարան Սուէզի ջրանցքի արեւելեան ափին, Իսմայիլիէ-Փոր Սայիտ ճամբու կիսուն: Ներկայիս քաղաք՝ ջրանցքի երկու ափերուն վրայ:

¹³⁰ Փոր Սայիտ. Սուէզի ջրանցքի արեւմտեան ափին գտնուող քաղաք: Այստեղ ՀԲԸՄ-ի եւ բրիտանական կառավարութեան միջոցներով կը հիմնուի վրանաքաղաք, իոն տեղաւորելու համար 13-15 Սեպտեմբեր 1915-ին Եգիպտոս տեղափոխուած Մուսա Լեւան հերոսամարտի ժողովուրդը՝ 4058 հոգի: Ուստի Սարար խմբուած գարատուորանցիները այստեղ կը տեղափոխուին ամառնամուտին ու կը տեղաւորուին մուսալեոցիներու կողքին: Վրանաքաղաքի առաջին բժիշկն էր քեսապցի Սերոբ Չիրիքեան: Գարատուորանի Տէր Պետրոս քին. Փափուճեան հոս կատարած է քանի մը զոյգերու համատեղ պսակներ: Փոր Սայիտէն եկած մուսալեոցի հարսերուն քեսապցիք մինչեւ վերջ կու տային *Սիվրիցի հուօրս*՝ Սուէտիացի հարս անունը:

շատ փայտ չկար, հացը կը չորացնէին ու փայտի տեղ կ'օգտագործէին: Մի կրակ սարքեցին, աւելցուք ուտելիքը ես կը վառէի: Մէկ տարի ու կէս մնալուց յետոյ մեզ ծնունց մի աղջիկ, անունը դրինք Ազնիւ: Այդ թուականը կարող եմ ձեզ յիշատակել, այն էր 1919 թուականը:

3.- Վերադարձ դէպի տուն

[¹³¹Մէկ ու կէս տարի Մուսա Լեռան բնակիչների հետ միասին Փոր Սայիտ ծովափնեայ քաղաքի մօտ վրանների տակ մնալուց յետոյ սկսեցինք գնալ դէպի մեր հայրական տները¹³²: Մէկ մասը գնաց ծովով, իսկ միւս մասը՝ գնացքով:

¹³¹ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելումէն, էջ 7-8:

¹³² Սուրիայէն եւ Կիլիկիայէն թրքական զօրքերու նահանջէն ետք վերապրող տարագիր քեսապցիները սկսան վերադառնալ իրենց գիւղերը: Այսուամենայնիւ, մօտիկ շրջանակներու մէջ ցրուած տարագիրներու խլեակները փոքրիկ խումբերով, երբեմն բոլորովին առանձին, բռնեցին հիւսիսի ճամբան: Առաջին վերադարձողները եղան Որոնդէսի հովիտին մէջ ցրուած քեսապցիք՝ Ճսըր Շուղուրէն, Մհարտէէն, ապա եկան Սալամիէն, Համայէն, Հոմսէն, Նապլքէն, Գթէյֆէէն, Եապրուտէն, Տումայէն, Մուատտամիէն, Դամասկոսի կողմերէն, Լիբանանէն եւ Ալաուիթ լեռներու քրիստոնեայ գիւղերէն, ուր անցած էին ոմանք: Տէր Զօրի անապատներէն Հալէպ հասնողներն ալ կու գային կամաց-կամաց: Փոր Սայիտի գաղթակայանի գարատուրանցիներէն միայն ոմանք ծովու ճամբով կանուխ վերադարձան Գարատուրան, ուր սկսած էր գործել փոքրիկ նաւահանգիստ մը: Վերադարձը մինչեւ 1919-ի սկիզբը կարելի էր համարել ապահով: Քեսապի մէջ կազմուած էր Ազգային միութիւն, որ կը զբաղէր վերապրողներու տեղաւորման եւ ապահովութեան հարցերով:

Մենք գնացքով եկանք մինչեւ Հայֆա¹³³ եւ այնտեղ մնացինք մէկ շաբաթ: Հայֆայից յետոյ հասանք Դրաա, որից յետոյ Շամ, որտեղ մնացինք երեք օր: Շամից գնացք նստեցինք մինչեւ Հալէպ: Այստեղ մնացինք ութը օր: Պետութիւնը տուեց մեզ սայլեր: Հալէպից մինչեւ Անթաքիա սայլերով հասանք հինգ օրում: Անթաքիայից յետոյ սկսանք քայլել: Մի գիշեր քնեցինք ծիրենու այգիների մէջ: Մինչեւ այստեղ հասցրինք Ազնիւ երեխայիս օրօրոցը, որից յետոյ թողեցինք այդտեղ: Այդտեղից դուրս եկանք եւ հասանք Կայաջոկ՝ Սեւ Աղբիւր (Սիվադբույօր): Մի գիշեր մնացինք այդտեղ: Միւս օրը հասանք Գալատուրան:

Այսպէս՝ գնացքով, սայլերով, տեղից տեղ տեղափոխուելով, տառապանքներով տեղ հասանք: Արդէն 1919 թուականի վերջին ամիսներն էին: Տեսանք որ մեզ ոչ մի բան չեն թողել, համարեա՛ւ ամբողջովին աներել էին մեր տները: Ո՛չ դուռ կայ, ո՛չ լուսամուտ: Աշխատեցի, ծառի ճիւղերը հիւսելով դուռ ու լուսամուտ սարքեցի, ամրացրի: Կահ-կարասի չկար, անկողին

Հայկական լեգէոնէն Քեսապ եկած կարգ մը լեգէոնականներու ներկայութիւնը շրջանի մը համար դրական դեր կ'ունենար տարագրութեան ելած հայոց՝ թիրքմէններու քով պահ դրուած առարկաներն ու կենդանիները ետ առնելու համար (տե՛ս Մովսէս Շահպազեան, Հայ կամաւորական շարժումը Առաջին աշխարհամարտին (1917-1920), Սուրիա-Քեսապ, 1965, նաեւ՝ «Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 108-122):

¹³³ Հայֆա.- ծովափնեայ քաղաք Պաղեստինի մէջ, Եաֆայէն հիւսիս, երկաթուղային կայարան Փոր Սայիտէն բերուող հայ գաղթականներու համար, անկէ՝ Տրաա, ապա՝ Հալէպ ուղեւորուելու համար: Այս տունդարձը եղաւ պարբերաբար ու տեւեց մինչեւ 1920, որովհետեւ Քեսապ տանող ճամբաները անապահով դարձան:

չկար, մի կերպ փալասների կտորներ ճարեցինք ու դրանցով պատսպարուեցինք: Մնաց սննդի հարցը: Դարձեալ անտառին դիմեցիք, հաւաքեցինք *աղջեր՝ եղջիր*,¹³⁴ որ մի տեսակ ծառի պտուղ է, որ նման է ակացու պտղին, միայն թէ ւաւելի երկար է, մօտ 20 սմ. երկարութեամբ եւ մէկ սմ. հաստութեամբ: Կայ մի ուրիշ ծառի պտուղ, որը կոչւում է բովիկ¹³⁵, սիսեռից մի քիչ փոքր, գոյնը կապոյտ, բայց շատ համեղ է, իւղալի: Առաջին օրերը պտուղներ ուտելով անցուցինք: Բայց պէտք է ասեմ, որ 1919-ի ձմռանը առատ, շատ, մօտ մէկ մէթր ձիւն տեղաց: Մեզ մօտ՝ ծովամերձ տեղերը, ձիւն չէր գալիս: Մի տնից միւս տունը անցնել գնալ չէր լինում առանց նոր ճամբայ բանալու: Բոլոր թռչունները կոտորուեցին: Խեղճերը գալիս ընկնում էին, սառչում: Այդ նեղ օրերին այդ էլ մեզ համար սննդի մի տեսակ հանդիսացաւ]:

¹³⁴ Բարբառով՝ աղջեր, ծառը՝ աղջըրինա (եղջերենի): Կ'աճի ծովահայեաց կողմերը, ժայռոտ ու քարքարոտ վայրերու մէջ: Վայրին կը պատուաստեն՝ պտուղը ւաւելի խոշոր ու ւաւելի հիւթեղ դարձնելու համար: Կը գործածուի իբրեւ չիր, նաեւ իբրեւ անասուններու կեր: Մեղրի չափ փնտռուած է եղջիրի ոռպը՝ տոշապը, զոր կը պատրաստէին պտուղի խիւսը ջուրի մէջ պահելով, ապա քամելով եւ ջուրը եռացնելով:

¹³⁵ Նոյնն է բեւեկ, բեւեկն, թուփը՝ բեւեկնի, որ խնամուելով կ'ըլլայ հսկայ ծառ: Պտուղը՝ ողկուածէ, մանր հատիկներով, հասունը՝ կը կապուտնայ: Իւղոտ ու անուշահամ կ'ըլլայ: Կիները կողովի մէջ բեւեկ կը ճրկեն, այսինքն ւափի մէջ ողկոյզը տրորելով հատիկները կը հաւաքեն, հասուն հատիկները ջուրի յատակին կը մնան, կ'աղեն ու կը փոեն չորցնելու: Իբրեւ աղանդեր՝ կը խարկէին եւ կը խառնէին խարկած սիսեռին ու ցորենին հետ:

4.- Արտագնայ աշխատանք

Որոշ չափով սնունդ հայթայթելուց յետոյ կնոջս ու երեխայիս թողեցի այդտեղ, գնացի Սկենդերուն¹³⁶: Մուղտըսիկունց Յովհաննէս պարոնի խփելու օրը ճանապարհ դուրս եկայ (*Մուղտըսիկունց Հաննա բերունը քշտըվիլէն օրը ճամփօք իլու*)¹³⁷:

¹³⁶ Իսկենտերուն, Աղեքսանդրէթ. ճահճային եւ լքուած վայր մըն էր: 19-րդ դարու կիսուն կը վերածուի յարատեւ զարգացող նաւահանգիստի մը, ուր մեծ թիով հայեր աշխատանքի կու գան Պէյլանէն, Սուէտիայէն, Քեսապէն եւ այլ վայրերէ: Աղեքսանդրէթի քեսապցիք նիւթական օժանդակութեամբ հասած են Քեսապի մայր եկեղեցւոյ ու դպրոցի պէտքերուն: 1903-ին Քեսապի մայր եկեղեցւոյ զանգակատան կառուցման ծախսերուն գլխաւոր բաժինը իրենք կը հայթայթեն: 1920-ին հոն կային 195 քեսապցիներ, որոնք կը զբաղէին բանուորութեամբ, արհեստներով ու վաճառականութեամբ: Այս թիւը շուտով շուրջ 500-ի կը բարձրանայ: Գրիգոր քին. Սարգիսեան, որ Քեսապ ու Աղեքսանդրէթ ծառայած էր, կը կազմակերպէ Աղեքսանդրէթի քեսապցիները, որոնք 1924-ին մայր եկեղեցւոյ զանգակ մը կը նուիրեն: Աղեքսանդրէթի սանճաքի գոյութեան շրջանին աշխատանք ճարելու հրապուրիչ վայր էր Աղեքսանդրէթը («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 460):

¹³⁷ Սերգօ աղա Մահտեսեանի (Մուղտըսիկունք) մեծ ընտանիքը Քեսապի շրջանի մեծագոյն աւատատէրն էր եւ ազդեցութեան լայն շրջանակ մը ունէր ժողովուրդին մէջ: Կը կոչուէին *պէրուն*՝ պարոն, այսինքն՝ իշխան: Սերգօ աղայի ընտանիքը սկիզբէն հակամարտութեան մէջ կը գտնուէր շրջանի գերագոյն իշխանութեան՝ Ազգային միութեան հետ: 1921-ին հակամարտութիւնը կը սկսի ունենալ արիւնոտ կերպարանք: Ժողովուրդը այս դէպքերը կը յիշէ իբրեւ *Մուղտըսիկունց հարպը* անունով (տես «Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 122, նաեւ՝ Ֆրանսական բանակի փաստաթուղթերը, «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 394-405, նաեւ՝ Սահակ Բ. կաթողիկոսի նամակները Քեսապի եւ Սուէտիոյ խնդիրներուն մասին, նոյն տեղը, էջ 406-410,

Սկենդերունում աշխատեցի երեք ամիս: Սկսուեց Պուճա-
ղու¹³⁸ կոիւը, կռում էին թուրքերը, արաբներն ու հայերը:
Թուրքերը մէկ կողմն էին, իսկ միւս կողմը հայերն ու արաբ-
ներն էին: [¹³⁹Առաջին համաշխարհային պատերազմում, երբ
Թուրքիան պարտուեց, սիրիական հողն էլ Թուրքիայից
ազատագրուեց եւ ժամանակաւոր անցաւ ֆրանսական
տիրապետութեան տակ: Այդ անցման շրջանին Քեսապում
կառավարութիւն չկար, տիրում էր անիշխանութիւն, որը
տեւեց երեք տարի: Դաշնակցական կուսակցութիւնը որոշեց
օգտուիլ այդ առիթից: Գնացին Կիլիկիայի ֆրանսական
զինուորական պազանտերից նաւով զէնք բերին Քեսապ եւ
բաժանեցին ժողովուրդին՝ մի տեսակ պարտադրելով շատ
շատերին: Լաւ զինուելուց յետոյ յարձակուեցին Քեսապի
մօտակայ թրքական գիւղերի վրայ: Կազմակերպիչները
կամաւոր ծառայել էին ֆրանսական բանակում: Նրանք
աչքի էին ընկել Նաբլուսի¹⁴⁰ ճակատամարտում իրենց

նաեւ՝ Ովսաննա Սողոմոնեանի պատմածը, նոյն տեղը, էջ 502-508,
նաեւ՝ Ալպէո Ս. Թէմիրեան, «Քէսապ», էջ 88-105):

¹³⁸ Պուճաղու՝ Պուճաղի, բարբառի սեռական հոլովածեւով. Քեսապի
շրջանի հարաւը, Քեսապ-Լաթաքիա ճամբու արեւմուտքէն մինչեւ
ծով հասնող գերազանցապէս թիրքմէն, մասամբ ալեւի գիւղերու
տարածքը:

¹³⁹ Հատուածը բերուած է տետրակի յաւելուածէն, էջ 8:

¹⁴⁰ Նոյնն է Նապլուս, որով յայտնի է Պաղեստինի մէջ 19-25 Սեպ-
տեմբեր 1918-ին Դաշնակիցներու յաղթական ճակատամարտը Օս-
մանեան կայսրութեան եւ Գերմանիոյ դէմ: Օսմանեան բանակը պար-
տութեան մատնուեցաւ: Ֆրանսական դրօշի տակ այս մարտերուն կը
մասնակցէր նաեւ Հայկական լեգէոնը, որուն շուրջ 40-ը քեսապցիներ

հերոսութեամբ: Գլխաւորութեամբ Գարա Օղլանի եւ Սագալլի Միսաքի՝ նրանք ահ ու սարսափ էին թուրքերի համար: Յարձակեցան թուրք զիւղերի վրայ, այրեցին, աւարեցին եւ մի քանի երեւելի թուրքերին էլ սպանեցին: Դրանից յետոյ թուրքերը վախենում էին հայերից: Դրանով մասամբ լուծեցին 1909-ի վրէժը: Թուրքերը 1909-ին յարձակուել էին Քեսապի զիւղերի վրայ ու այրել-թալանել էին]¹⁴¹:

էին: Անոնք 1916-ին Նիւ Եորքէն կամաւորագրուած էին Լեգէոնին: Հայկական լեգէոնը 19 Սեպտեմբեր 1918-ին մասնակցեցաւ պատերազմին ու օսմանեան Երլտըրըմ բանակին զգետնիչ հարուած մը տալով գրաւեց Արարայի բարձունքը: Քանի մը ժամ տեւած այս կայծակնային ճակատամարտին հայերը տուին 33 զոհ եւ 76 վիրաւոր: Տասնապետ Տիգրան Բզարեանը (Փոլատեանը) եւ զինուոր Ծերոն Մըսըրլեանը եղան Արարայի ճակատամարտին քեսապցի նահատակները («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 108-110):

¹⁴¹ Յանուն ամբողջական անկախութեան՝ արաբ հայրենասէրները Իպրահիմ Հանանոյի ղեկավարութեամբ ապստամբութիւն կազմակերպած էին Իսլէպի եւ Քիւրտ Տաղի շրջաններուն մէջ: Թիւրքմէնական շրջաններու մէջ, օգտուելով տիրող անիշխանութենէն՝ Հաքքի եւ Ասիմ պէյերու ղեկավարութեամբ չէթէական խումբեր ահուսարսափ կը տարածէին շրջակայ ալեւի, արաբ, հայ եւ յոյն բնակչութեան մէջ: Անտիոքէն Լաթաքիա անոնց գերիշխանութեան տակ կը գտնուէր փաստօրէն: Պուճաղի շրջանին մէջ (Պասիթի կողմերը) անոնք հրոյ ճարակ կ'ընէին ալեւի զիւղերը՝ նպատակ ունենալով Պուճաղի ամբողջական թրքացումը: Ալեւիներէն շատեր ապաստանած էին Քեսապ: Վտանգը կը մօտենար Քեսապի: Չաթալլէք գիւղէն որք հայ աղջնակ մը մէկ թոնիր հացի համար գտած ցորենը Ֆազը Հասանի ջաղացքը կը տանի աղալու համար: Վերադարձին թուրք կիները կը կտրեն ճամբան, կը թափեն ալիւրը, կը գզգզեն աղջնակին մազերը, կ'ապտակեն ու կ'ըսեն. «Կեավորի աղջիկ, գնա ըսէ ձերիններուն, որ մէյ մըն ալ մեր կողմերը չերեւին»: Այդ պահուն Չաթալլէք կը գտնուէին

(Այդ կոհիների ժամանակ) ասացի գնամ կնոջս ու երեխայիս բերեմ: Այդտեղից նաև նստեցի ու գնացի Լաթաքիա՝ Լէփէլը: Այնտեղ մնացի տասնչորս օր: Թուրքերն ու արաբները կռում էին: Յետոյ գտանք մի նաւակ, ամեն մէկս ութը մեծիտիէ տուեցինք, ու հասցրեց մեզ Գալատուրան: Տասը օր մնացի Գալատուրանում: Տասը օրից ետ վերցրի կնոջս ու երեխայիս, եւ իջանք ծովափ, նստեցինք նաև դէպի Մերսին¹⁴²: Եթէ նաև լինէր Սկենդերուն գնացող՝ պէտք է այնտեղ գնայինք. քանի որ նաև չեղաւ՝ գնացինք Մերսին: Երեք օր նաւով գնալուց յետոյ հասանք Մերսին:

քեսապցի կամաւորներէն Տային (Գարա Օղլան՝ Ովսիա Սաղտըճեան), Սագգալլի Միսաքը (Միսաք Կիրակոսեան) եւ Ծերոն Կարպուշեանը: Ասոնք, իբրեւ պատասխան, կը կրակէն Ֆազը Հասանի տուներուն վրայ: Չաթալլէքի հայերն ու անոնց քով պատսպարեալ ալեիները յարձակում կը կազմակերպեն: Քեսապէն նոր ուժեր կը հասնին: Ալեիներ միշտ հայոց կողքին են: Ալեիներուն թափ կու տան իրենց վերջին զրկանքներն ու ջարդերը, իսկ հայոց՝ 1909-ի աղէտն ու 1915-ի կորուստները: Անոնք մէկ ամսուան ընթացքին կրակի կու տան Ֆազը Հասան, Պետրուսիա, Հիրմեթլի, Այսապէլլի, Թուրունճ, Քեշիշ, Թիւրքմէնլի, Սարայա թիրքմէնական գիւղերը: Հայ կամաւորները աւարած ցորենն ու կենդանիները կը բաշխեն վերապրողներուն եւ յոյն ու ալեի պատսպարեալներուն: Անիշխանութեան այդ շրջանին՝ հարաւի թիրքմէն գիւղերու այս պարպումը մասամբ ապահովեց Լաթաքիա-Քեսապ ճամբուն ապահովութիւնը: Սակայն Քեսապ հասնելու համար այս միջոցին ամենէն ապահով կէտը մնաց Գարատուրանի փոքրիկ նաւահանգիստը («Քեսապ», Ա. հատոր, էջ 112-115):

¹⁴² Մերսին, քաղաք, նաւահանգիստ Միջերկրական ծովու ափին, Կիլիկիոյ մէջ, Ատանայէն հարաւ-արեւմուտք: Զինադադարէն ետք նախկին բնակչութեան հայ վերապրողները եւ նորեկներ կը հաստատուին հոս: 1922-1923-ին քաղաքը կը պարպուի հայութենէ:

Տեղ հասնելուց յետոյ սկսեցի աշխատել ֆրանսական ընկերութիւնում որպէս բանուոր: Շոր, գինու տակառներ եւ այլն կը փոխադրէինք մի տեղից միւս տեղը: Հայ ժողովուրդը մեզ տուել էր մի տուն ծովափին: Այդտեղ մնացինք վեց ամիս: Թուրք ապստամբները յարձակուեցին Մերսինի վրայ, նորից սկսեցին հայերին նեղել, կռուել, ջարդել: Ֆրանսացիները պաշտպանում էին հայերին: Ֆրանսական ռազմածովային նաւատորմը հրանօթներով գնդակոծեց ապստամբներին:

Այդ ընկերութիւնում աշխատելիս վաստակել էի ինը ոսկի՝ լիրա: Վերջում ինչ տեղի ունեցաւ թուրքին եւ ֆրանսացիներուն մէջ՝ չգիտեմ, միայն իմացանք, որ ֆրանսացիները թողնում են Կիլիկիայի տարածքները: Լուր տարածուեց, որ ֆրանսական իշխանութիւնը դուրս է գալիս Ատանայից եւ Մերսինից¹⁴³:

5.- Վերադարձ Գալատուրան եւ հայրենադարձութիւն

Նորից նաւ նստեցինք եւ ետ եկանք Գալատուրան: Այստեղ արդէն ֆրանսական կառավարութիւնն էր իշխում,

¹⁴³ 1919-1921-ին քեմալական զօրքերը բոլոր ճնշումներ կը գործադրեն Կիլիկիոյ վրայ: Մարաշի եւ Հաճընի անկումէն ետք, 20 Հոկտեմբեր 1921-ին Ֆրանսա Կիլիկիան յանձնեց Թուրքիոյ՝ քաշուելով դէպի Ադրեսանդրէթ-Մէլտան էքպէդ-Քիլիս գիծը: 1921-1923-ին Կիլիկիոյ հայութիւնը երկրորդ անգամ լքեց իր հայրական օճախն ու անցաւ Սուրիա-Լիբանան:

թուրքերը դուրս էին եկել: Սկսեցինք մեր հայրական հողի վրայ աշխատել: Մեր հին հայրական հողը բաժանուեցինք ես, Կարապետ եղբայրս եւ Ռզգո եղբորորդիս: Ռզգո եղբորորդուս հող չէր հասնում, քանի որ մեր հայրը կորել էր, բայց մենք եղբոր պէս բաժանուեցինք ու սկսեցինք աշխատել համերաշխ կերպով: Սկսեցինք տնկել թզենի, ծիթենի ծառեր, խաղողի այգիներ: Գնեցինք կովեր, այծեր եւ այլն, թութուն կը տնկէինք եւ պետութեան տարեկան կը տայինք 200 սուրիական ֆրանք¹⁴⁴: Տարեց տարի աճում ու բարձրանում էր մեր այգիների բերքատուութիւնը ու մեր կեանքը աւելի էր բարելաւում: Այսպէս շատ լաւ ապրեցինք մինչեւ ֆրանսական իշխանութեան դուրս գալը, այսինքն՝ 1946 թուականը:

1947 թուականի Յունիսին դուրս եկանք մեր տներից ու մեքենաներով գնացինք Պէյրութի նաւահանգիստը ու այդտեղից նստեցինք Յաղթանակ նաւը¹⁴⁵: Միջերկրական ծովով, Տարտանէլի ու Պոսֆորի նեղուցներով ու Սեւ ծովով մէկ շաբաթ գնալուց յետոյ հասանք Պաթում: Այդտեղ

¹⁴⁴ Քեսապի հին տնտեսութեան մէջ գիւղացին իր պարտէզներէն կը մթերէր իր ուտեստի հիմնական բարիքները՝ ծիթենիի պտուղն ու ձէթը, չոր թուզն ու խաղողի ռուպը: Կովը հիմնական կաթնտուն էր, ոմանք ունէին այծերու հսկայ հօտեր: Շերամագործութիւնն ալ եկամտաբեր զբաղում էր: Կ'արդիւնահանուէր նաեւ դափնիի ձէթ: Յորենի եւ արմտիքի ցանքէն բացի գլխաւոր զբաղում էր ծխախոտագործութիւնը. պետութիւնը ծանր տուրքեր կը գանձէր ծխախոտէն: 19-րդ դարու վերջաւորութենէն՝ ծխախոտի հաւաքման մենաշնորհը կը պատկանէր ֆրանսական Ռեժիմընի ընկերութեան:

¹⁴⁵ Հայրենադարձներու Քեսապէն Պէյրութ մեկնումը եղաւ 22 Յուլիս

1947-ին: Այդ օր, Քեսապի եւ շրջանի գիւղերու բոլոր եկեղեցիներուն զանգերը երկարօրէն հնչեցին: Գարատուրանցիներու հրաժեշտի կայանը Կալերն էր, Մանճիկեան թաղին վրայ: Անկէ կը շարժէին բռնատար ու մարդատար մեքենաները: Ծովութաղեցիները քթոցով վաղահաս թուզ ու խաղող բերեր էին Արնըխի եւ ծովամերձ պարտէզներէն, որպէսզի վերի թաղերու մեկնողները վերջին անգամ մըն ալ համտեսն ու մուրազ ուզեն:

Մեկնողներն ու մնացողները հարազատներ էին, սերունդէ սերունդ նոյն թաղին ու նոյն գիւղին մէջ ապրած մարդիկ, նոյն ընտանիքի անդամներ: Մանճիկեան թաղի Կալերը այս տխուր բաժանումին թատերաբեմը կը հանդիսանար: Ուրկէ ուր՝ տեղէ մը սկսած մրմնջին մը բոլորին շրթունքին երգ կը դառնար:

Հոս ծներ եմ, ահա կ'երթամ,

Հալալ ըրէ, Գալատուրան,

Օդդ, ջուրդ շատ խմեր եմ,

Հալալ ըրէ, Գալատուրան:

Հայաստանէն եկած նամակ,

Կենալ չ'ըլլար, Գալատուրան,

Մնաք բարով դրացիներ, ազգականներ,

Կենալ չ'ըլլար, Գալատուրան:

Աղդ, հացդ շատ կերեր եմ,

Հալալ ըրէ, Գալատուրան

(Յակոբ Չոլաքեան, «Քեսապ»,

Գ. հատոր, էջ 541):

Կը ներգաղթէր նաեւ գիւղի ծերունազարդ քահանան՝ Տ. Պետրոս քին. Փափուճեան, որ 1990-1947 ծառայած էր այս ժողովուրդին:

Ներգաղթողները տեղաւորուեցան Պէյրութի նաւահանգիստին մօտիկ Քարանթինա, նախապէս ներգաղթած հայոց տնակներուն մէջ: Այդ երեք օրերուն տօնական մթնոլորտ էր Քարանթինայի մէջ: Ներգաղթողները երեք օր, գիշեր ու ցերեկ, սրինգով ու զուռնայով, երգով ու պարով անցուցին եւ ընդունեցին իրենց ողջերթի եկող եկեղեցական, ազգային ու միութենական դէմքեր ու մարմիններ: 25 Յուլիս

Թոուզ¹⁴⁶ կայարանը: Այդտեղից՝ շրջկենտրոն Բերդ¹⁴⁷, իսկ
յետոյ Ղրղի¹⁴⁸ գիւղը, Շամշադինի շրջան¹⁴⁹: Երեք ամիս
այդտեղ մնալուց յետոյ տեղափոխուեցինք Նոյեմբերեանի
շրջան՝ Լամբալու¹⁵⁰ գիւղի 8-րդ տեղամաս: Եօթը տարի
այդտեղ մնալուց յետոյ տեղափոխուեցինք Շահումեան
շրջկենտրոն աւանը¹⁵¹, որտեղ մնացինք երկու տարի: 1957
թուի Մարտի 4-ին տեղափոխուեցինք Էջմիածին քաղաք եւ
այժմ էլ բնակւում ենք Էջմիածնում:

Իմ ընտանիքը բաղկացած էր տասներկու հոգուց: Ես ու
կինս ու տասը զաւակ, որից չորսը տղաներ են, իսկ վեցը՝
աղջիկներ: Աբրահամ, Պետրոս, Գէորգ եւ Յակոբ տղաներից
երկուսը՝ Աբրահամը եւ Պետրոսը, ամուսնացած են եւ

1947-ին, երեկոյեան ժամը 6:30-ին Փոպետա (ռուսերէն՝ Յաղթանակ)
նաւը ներգաղթող քեսապցիները առած կը բաժնուէր Միջերկրականի
ափերէն: Հայրենիք կը ներգաղթեն 2407 քեսապցի, որոնցմէ՝ 1435-ը
առաքելական, 577-ը կաթողիկէ եւ 395-ը անտարանական, այսինքն՝
այդ օրերու ընդհանուր բնակչութեան երկու երրորդը («Քեսապ»,
Ա. հատոր, էջ 135-138, նաեւ՝ **Մաղաքիա Պապունճեան**, Քեսապը
Հայաստանում, «Քեսապ», Գ. հատոր, էջ 322-335):

¹⁴⁶ Այժմ՝ Տաւուշ գիւղ:

¹⁴⁷ Բերդ, Երեւանի Շամշադինի շրջանի վարչական կեդրոնը:

¹⁴⁸ Ղրղի, այժմ Արծուաբերդ, Տաւուշի մարզ:

¹⁴⁹ Այժմ կը համապատասխանէ Տաւուշի, Կարմիրի եւ Իջեանի
շրջաններուն:

¹⁵⁰ Լամբալու սովխոզի 2-րդ մասին կից աւան, այժմ՝ Լալվար:

¹⁵¹ Շահումեան շրջկեդրոն աւան, Երեւանի համանուն վարչական
շրջանի կեդրոնը՝ Նոր Մալաթիա եւ Նոր Սեբաստիա աւաններու
միացումով:

գտնում են մեզանից առանձին:

Աղջիկներն են Ազնի, Վարդուհի, Գարուն, Զարուհի, Եղիսաբեթ եւ Զուլիէդա, որից չորսը՝ Ազնիւը, Վարդուհին Գարունը եւ Զարուհին ամուսնացել են եւ մեզանից առանձին են գտնուում: Ազնի աղջիկս գտնում է Լիբանանի մայրաքաղաք Պէյրութում:

Այժմ ես ու կինս երկու կրտսեր որդիներիս ու երկու կրտսեր աղջիկներիս հետ ապրում ենք հաշտ ու համերաշխ միասին:

Քաղաք Էջմիածին
Հոկտեմբեր 1958 թ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Այստեղ տեղադրուած են Սարգիս Հանիեանի Քեսապի բարբառով կատարուած ձայնագրութենէն երկու հատուած.

Առաջինը կը վերաբերի յուշերու այն բաժնին, ուր Պա-
յազէտի գաւառի ճակատէն նահանջի ատեն Սարգիս կը
հիւանդանայ (տե՛ս «Բինգէօլի հիւանդանոցում» բաժինը):

Երկրորդը կը վերաբերի «Դէպի Տիգրանակերտ, կոտո-
րածների միջով» բաժնին, ուր կը պատմէ «Հիւանդանոցից
մեզ դուրս հանեցին եւ ուղարկեցին յետ՝ Մուշ»:

Բարբառային խօսքը հանդիպակաց էջով տրուած է
արեւմտահայերէն:

Բարբառը ունի կիլիկեան բաղաձայնական համակարգ,
ձայնեղներն են պ, կ, տ, ծ, ճ, խօւերը՝ բ, գ, դ, ձ, շնչեղները՝
փ, ք, թ, ց, չ:

Գ-ով արտայայտուածը կոկորդային պայթական հնչիւն
է, կը համապատասխանէ արաբերէն ց հնչիւնին:

Ուօ, իէ, ուօյ, էօ երկբարբառներուն մէջ առաջին ձայնա-
ւորները ունին հազիւ զգալի արտասանութիւն՝ ո¹օ, ի¹է, ո¹օյ, է¹օ:

Նախաշեշտ դիրքի է-ն, բացի էական բայի անցեալ ան-
կատար ձեւերէն՝ էրէմ, էրէս, էրէնք, էրէք, էրէն, վերին բարձ-
րութեան քմայնացած ա է:

Քմայնացած ա ձայնաւորը նշուած է ընդգծումով՝ ա:

Ռուսիրը հունումիցէն: Մինք եիտ փախունք, եիտ հա քիշվէնք, պըր ուգունք ի Պինկէօլը: Ըրկը էվէօր ճամբօք իլունք: Ճամբուօյը հիվընցու: Մինք հէնկ մէյէրէնք քէսպըցա, մէյը տիսու, «եէճ կուն տղաքը» ասա: Էսուօց՝ «Հաուգուն, վուօղը կը հէսնէնք Պինկէօլ, միէկզմիէկ կը տըսնէնք»:

Հիվունտ իմ, չէրիմ քիլիմ ալ. զապիթն իլի հա հա-տըրցընի՝ հա քիլի, հա քիլի, հա քիլի: Հէսսունք գիղէօ մը: Գիղկուն կիսսիէն հասնա ճամբուօյը: Իշիցա դօռ մը իբուօց ի: Մտու ի տէօնը: Մտում, ալ չիլում:

Ան ըրկէօն ասքարը լըվուօվ ատ գիէղը: Փախուօվ ասքարը: Լըվուն, լըվուն. անճա պօրազանը փըչից ճուղ-վիլա: Ալէյը լիվուօծին ի տընվէն: Հէնկ միէկ, տուօսը միէկ, եարսօն միէկ, տընվէն լիվուօծ ին: Պուօղի, ցօրտ: Պօրազանը փչից ճուղվիլա:

Պաղիէն, ցըրտիէն թէլկիտուօծ ին: Հա եակընճիմ իս: Հաուգուն ասքար իլան զապիթ, նա միէր աչըգ չըննի: Անճա տավվէն մը, սօնրա թըգգէն մը. գումանտանը հա քիշտի ըզզապիթը: Մտուօծին տընվէն, չըխուպըթվէն: Պուօղ ի, անութա ին, հա քիշտին, հա կըտրին, հա ուտին:

Ատ ըրկէօն ճուղուօծին պանզար մը ասքար, իջուօծ գէցուօծին, պանզար մը մընէցուօծին:

Վիվուօծ սապաղդան մընէցուօծնէն իլուն հէսսուն ի Պինկէօլը:

Ռուսերը յարձակեցան: Մենք ետ փախանք, ետ կը քաշուինք, պիտի գանք Պինկեյ: Երկու օրուան ճամբայ ելանք: Ճամբան հիւանդացայ: Մենք հինգ քեսապցի էինք, մէկը տեսայ, «Ո՛ր են տղաքը» ըսի: Ըսաւ՝ «Կու գան, վաղը կը հասնինք Պինկեյ, գիրար կը տեսնենք»:

Հիւանդ եմ, չեմ կրնար քալել այլեւս. սպան ալ կը շտապեցնէ՝ հա՛ քալէ, հա՛ քալէ, հա՛ քալէ: Հասանք գիւղակ մը: Գիւղակին կէսէն կ'անցնի ճամբան: Նայեցայ՝ դուռ մը բաց է: Մտայ տունը: Մտայ, այլեւս չեյայ:

Այդ իրիկուն զինուորը լեցուեցաւ այդ գիւղին մէջ: Փախաւ զինուորը: Լեցուեցան, լեցուեցան. մէկէն հաւաքուելու փողը փչեց: Բոլորը լեցուած են տուներուն մէջ: Հինգ հոգի, տասը հոգի, երեսուն հոգի, տուները լեցուած են: Պաղ է, ցուրտ: Փողը կը փչէ հաւաքուելու:

Պաղէն, ցուրտէն թալկտած են: Ես ականջ կը դնեմ: Կու գան զինուոր եւ սպայ: Ոչ մէկը դուրս կ'ելլէ: Յանկարծ վեճ մը, յետոյ պայթիւն մը: Հրամանատարը կը զարնէ սպան: Մտած են տուները, չեն շարժիր: Պաղ է, անօթի են, կը զարնեն, կը կոտրեն, կ'ուրեն:

Այդ իրիկուն հաւաքած են բաւական զինուոր՝ իջած գացած են: Շաւեր ալ հոն մնացած են:

Յաջորդ առօրու մնացածները ելան հասան Պինկեյ:

Իս մնացա եստ գիղոյր: Եուօթը ուօր մընացա, քէշ մը աղուրցու: Իլու գացա Պինկէօլը: Հէսու, ըմմը վուօխ կու, զուվ իլի հա բըռնին առունց վէսիքա, հա քիշտին զը: Քան միէկ առջիվիս քիշտիցէն: Հէսու Պինկէօլը: Իշիցա ասքարը գէցուօծի: Գումանտանը քիշուօծ ի թա Հասանկալա: Իս եէճ պըր մնում, գաչաղ իմ:

Նախսա, իեուօն ռասթ իկա վէրպիտը: Ան իլի մնէցիր ի եասնուօցը խաչը, գաթըրնէն հա իշի: Էսուօց՝ «Եախի, եէճ մնէցի»: Իսսա՝ «հանց հանց հիվընցու, մնացա, հէմու պուրթում ասքարը գըննէմ»: «Օղլըմ,-էսուօց,- ուրթիլ կու՝ դառնիլ չիկու, չըզկէրի հէսնէ, մորթու»: Էսուօց՝ «Մը վախի, իս եուօս գայիտ կինիմ զըսքի խասթախանան, խըզմաթ կինիս հիվըննէն»: «Աղուր» էսունք: Գայիտ իրէօց զէս, մընէցունք խասթախանան, խըզմաթ հէնիմ խասթախանան:

Իմ հիվընտուօթէնը թիֆօ էր, կըրկընից, եիտնըրկէօ հիվընցու: Պառկիցու ուօր մը, ըրկը ուօր, շէթթընուօն:

Կուրթու կուգու իմ վէրպիտը: Եուօն ընկիր չունէմ, էրէպկիր ին ալէը, էնք իլի մագօլի: Իկիք ուօր մը էսուօց՝ «Չուօց ըղուօր, օղլըմ»: Իսսա՝ «Եէօ գիւտիմ, հիվունտ պառկուօծ իմ»: «Օղլըմ, դէօն եուօս պըր սէտկէս,- էսուօց, գընու եսս գիէղը,- էրմանա շուօտ-կու, գընու մօտ ի էրմէնը տէօն, դըզը ջուղնուօս, կըջուղնուօս կըդառնուօս» էսուօց: «Խասթախանէն մինծը չըթուօր զիս» իսսա: «Իրէօ ըզպիտուօծը գնիւ» էսուօց:

Ես մնացի այդ գիւղակը: Եօթը օր մնացի, քիչ մը լաւացայ: Ելայ գացի Պինկէտ: Հասայ, բայց վախ կայ, զով ալ կը բռնեն առանց փաստաթուղթի՝ կը գնդակահարեն: Քանի՞ հոգի առջեւ գնդակահարեցին: Հասայ Պինկէտ: Տեսայ՝ զինուորը գացած է: Հրամանատարը քաշուած է դէպի Հասանկալա: Ո՞ր պիտի մնամ, փախստական եմ:

Ինչեւէ, հոն տեսայ Վարպետը: Ան ալ մնացեր էր անասուններուն քով, ջորիներուն կը նայի: Ըսաւ՝ «Եղբայր, ո՞ր մնացիր»: Ըսի՝ «Այսպէս, այսպէս՝ հիւանդացայ, մնացի, հիմա պիտի երթամ զինուորը գտնեմ»: «Տղան,- ըսաւ,- երթալ կայ, դառնալ չկայ, չես կրնար հասնիլ, մի՛ երթար»: Ըսաւ՝ «Մի վախնար, ես հոս քեզ կ'արձանագրեմ հիւանդանոցին վրայ, խնամք կը տանիս հիւանդներուն»: «Լաւ» ըսինք: Արձանագրեց զիս, մնացինք հիւանդանոց, կը ծառայեմ հիւանդանոցին մէջ:

Հիւանդութիւնս տի՛ֆ էր: Կրկնուեցաւ, կրկին հիւանդացայ: Պառկեցայ օր մը, երկու օր, շաքաթներով:

Կ'երթայ կու գայ վարպետս: Հոն ընկեր չունիմ, արաբներ են բոլորը, ինք ալ հաշմանդամ է: Եկաւ օր մը ըսաւ՝ «Ինչպէ՛ս եղար, տղան»: Ըսի՝ «Ո՞ր գիտնամ, պառկած եմ»: «Տղան, դուն հոս պիտի ստտկիս,- ըսաւ,- գնա՛ այս գիւղը, շատ հայ կայ, մտի՛ր հայու տուն մը մինչեւ առողջանաս. կ'առողջանաս՝ կը դառնաս» ըսաւ: «Հիւանդանոցին մեծաւորը չի ձգեր» ըսի: «Ըրէ՛ կամքը՝ գնա՛» ըսաւ:

Հէմու իլու պուրթում, ըմմը հա վախիմ էսիլա: Կունէմ մէտէնը նիւր կիտըկ մը: Պաղտատու առուօծ էրէմ: Կու-
ճուօյը չէ կուճուօկ էր, դարձունը՝ դըղէն: Ծէլլիցա զան հէմու,
գացա էր, ասամ. «Հանց հանց բուն մը կու, ուօռ զասիլի
իմմինիէն հէտիա, զէս սիպի, պուրթում քան ուօր մը դըզը
ջուղնում, կու գում»:

«Օղլըմ, կը սիպիմ զըսքի, ըմմը թի կը բեռնըվէս՝ իս
քափազա կըննում» էսուօգ: Ասա՝ «Մը վախի»:

«Թի կը բեռնըվէս,- էսուօգ,- էսէօ գէցուօծ էրէմ հավկուօյթ բեդվիլը,
հիվընցու մընացա»:

Սիպից զէս:

Ճուղիցա զութապարկըննիրս՝ գացա: Գիւտիմ գիէղը
մուօրդ մը կու, ֆըղնճա ի, ասքարէն հուօգ կիփի: Իշէք ունէր
նիրքիվ ձառուօցը, էնք վէրպիտ էր: Իսսա ուրթում էնուր
տէօնը: Գացա: Կինէր կու, իշգէնը, էնք չիկու: Կինէր էսուօգ
«Առունց էֆէնտէն իզնէն՝ չըմ ինի զըսքի գապըլ»:

Թուղա դարձու: Հա վիլվէմ գիղէն միէջը, ձուօյն,
մուրուօտ, ոէգիլըք: Պատուօռ մը տիէղ գացա, իշիցա
չուօգ մը հա կինչի. «Էֆէնտէն իկուօծ ի, հա կինչի զըսքի»:

Դարձու: Իսսա՝ «Հանց հանց հիվունտ իմ, վախը չունէմ,
եուօն պառկիլի շուղ տիէղ չիկու, քան ուօր մը գապըլ իրէք
զէս ձիր տէօն, դըզը ջուղնում»:

«Աղուր ի» էսուօգ: «Հայտը,-
էսուօգ կինկուն,- նըրքը ուտուօգը, թինտիրէն ըրվան պըր
իսգիս էր եաթուօգ»: Մուքամմալ եաթուօգ մի, տուշաք, լիէֆ,
բուօրձ: Իեուօն պառկիցու իս:

Հիմա ելայ պիտի երթամ, բայց կը վախնամ ըսելու: Ունիմ ոչ-զինուորական նոր վերնաշապիկ մը: Պաղտարէն առած էի: Կոճակը՝ ինչ կոճակ, դերձանը՝ դեղին: Ծալեցի զայն հիմա, գացի՝ ըսի. «Այսպէս բան կայ, այս ալ ինձմէ նուէր ան, զիս արծակէ, պիտի երթամ քանի մը օր, մինչեւ առողջանամ՝ կու գամ»:

«Տղան, կ'արձակեմ քեզ, բայց եթէ բռնուիս՝ խայտառակ կ'ըլլամ» ըսաւ: Ըսի՝ «Մի՛ վախնար»: «Եթէ բռնուիս,- ըսաւ,- ըսէ գացած էի հաւկիթ փնտրելու, հիւանդացայ՝ մնացի»:

Արձակեց զիս:

Հաւաքեցի իրերս՝ գացի: Գիտեմ՝ գիւղը մարդ մը կայ, փռապան է, զինուորին հաց կ'եփէ: Ձեռքի տակ բանուորներ ունէր, ինք վարպետն էր: Ըսի՝ անոր տունը երթամ: Գացի: Կնիկն ու աղջիկը կան, ինք չկայ: Կնիկը ըսաւ «Առանց էֆէնտիին արտօնութեան չեմ ընդունիր քեզ»:

Ձգեցի դարձայ: Կը պտտիմ գիւղին մէջ, ձիւն, ցեխ, խայտառակ բան: Պապառ մը տեղ գացի, նայեցայ պզտիկ մը կը կանչէ. «Էֆէնտին եկած է, քեզ կը կանչէ»: Դարձայ: Ըսի՝ «Այսպէս-այսպէս՝ հիւանդ եմ, վիճակ չունիմ, հոն պառկելու տաքուկ տեղ չկայ, քանի մը օր ընդունեցէք զիս ձեր տունը, մինչեւ առողջանամ: «Լաւ» ըսաւ: «Շուտով,- ըսաւ կնկան,- վարի սենեակը, թոնիրին վրայ՝ անկողին պիտի բանաս իրեն»: Ամբողջական անկողին է, ներքնոց, վերմակ, բարձ: Հոն պառկեցայ ես:

Ատ կինէր խըզմաթ հա ինի ինծիկ, հուօց կը դընա ինծի եուօտ, դռուն իդիդէյը: Կըննիմ կուտիմ, կը խումիմ, կու գու կը ֆիթի ինծի, սիկառու կու տու ինծի: Սաղդան առվըտտօն կըննէր կը կինչէր ինծիկ. «Սէրգիս, էրի, կըրուօքը վառուօծ ինք ուտուօգը, էրի շուղցէ» կէսէր: Կասնէրէմ կը շուղներէմ սուպէն առջիվը, սիկառու կը խումէրէմ էր մինիէն:

Անցուօվ էմէս մը, կինէր հիվընցուօվ: Չէ պըր շինի: Հէրուօտ մուօրդ ի, եասքարը հա դատա: Գընուօց իբից ասքարը տօքթըրը:

Տօքթըրը հա հարցընի «Չըվիէն հիվընցուօվ, չէ ըղուօվ, չհուօց ըղուօվ»:

Մուօրդը տօքթըրէն էսուօց. «Ասքար մը հիվունտ էր, կինէր խըզմաթ իրուօց էնուր»: «Եէ՛ժ կու» էսուօց: «Նըքսի կու,- էսուօց,- ամմա մը դիպէ էր, միէխք ի, նիղէօ մոնտէօ էր»: Տօքթըրը իլաճ-միլաճ իտուօ կնկուն: «Հէմու կինչի, թըղ ուգու, իշիմ չուօց ասքարի»: «Սէրգիս, էրի եուօս» էսուօց: «Օղլըմ,- էսուօց տօքթըրը,- եուօս մաք խասթախանմ ի, հօքումաթը խասթախանու կունա, գնու պառկի»: «Իկա հավկուօյթ բէդվիը, հիվընցու մընացա»: «Չի, օղլըմ, չիը, հէսկըցու, գնու խասթախանան պառկի» էսուօց:

Իլու ճուղըտվիցու, հիտը պուրթում:
«Օղլըմ,- էսուօց էֆէնտէն,- կինէյըս հիվընցուօվ, պառկուօծ ի, աթապ մինի, գընու խասթախանան պառկի, երբ վիտտըդ ձառըդ բռնի՝ էրի, քու տէօնն ի, խարչըք իլի պուր ուտում քի,

Այդ կնիկը խնամք կը փանի ինծի, հաց կը դնէ ինծի հոն, դռան ետեւը: Կ'ելլեմ կ'ուրեմ, կը խմեմ, կու գայ կը լեցնէ պնակս, սիկատէթ կու տայ ինծի: Առտու կանուխ կ'ելլէր կը կանչէր զիս. «Սարգիս, եկոր, կրակը վառած ենք սենեակը, եկոր տաքցիր» կ'ըսէր: Կ'անցնէի կը տաքնայի վառարանին առջեւ, սիկատէթ կը վառէի անկէ:

Անցաւ ամիս մը, կնիկը հիւանդացաւ: Ի՞նչ պիտի ընէ: Հարուստ մարդ է, բանակին մէջ կ'աշխատի: Գնաց զինուորական բժիշկը բերաւ:

Բժիշկը կը հարցնէ «Ինչէն հիւանդացաւ, ինչ եղաւ, ինչպէ՞ս եղաւ»:

Մարդը բժիշկին ըսաւ. «Զինուոր մը հիւանդ էր, կնիկը անոր խնամք տարաւ»: «Ո՞ր է» հարցուց: «Ներսն է,- ըսաւ,- բայց չդպնաս իրեն, մեղք է, նեղութիւն մի՛ տար»: Բժիշկը դեղ-մեղ տուաւ կնկան: «Հիմա կանչէ՛ թող գայ, նայիմ ինչպիսի զինուոր է»: «Սարգիս, հոն եկուր» ըսաւ: «Տղան,- ըսաւ բժիշկը,- հոս միթէ հիւանդանոց է, պետութիւնը հիւանդանոց ունի, գնա պառկիր»: «Եկայ հաւկիթ փնտրելու, հիւանդացայ մնացի» ըսի: «Չէ, տղան, չէ, հասկցայ, գնա հիւանդանոց պառկիր» ըսաւ:

Ելայ, հաւաքուեցայ՝ հետը պիտի երթամ:

«Տղան,- ըսաւ էֆէնտին,- կնիկս հիւանդացաւ, պառկած է, մի՛ մեղադրեր, գնա՛ հիւանդանոց պառկիր, երբ ուրքդ ձեռքդ բռնէ՛ եկոր, քու տունդ է, գրպանի դրամ ալ պիտի տամ

հուօց իլի պըր ուտում քի, չէ ըր կու տէօնը՝ պըր ուտում քի»
էսուօց, խոուօց խարչլըք, հուօց, ալէք բուն:

«Մէմնում իմ» իսսա, ալ իլու, թուղա գացա:

2

Չուք էմէս ի խասթախանան մընացա: Սէկկուօծը հա վարցնին, սէկկէուօծը հա վարցընին: Իմ իլի վիտվէս փըլ-փըսուօծ ին, չուղուրդէն ալ:

Ուօր միլի իկիք տօքթըր մը: Չուք էմէս հիչ տօքթըր չըտիսունք: Տօքթըր շուօտ կու, չուգուն: Պիշլից միէգ-միէգ մանա ինիլը: Հէսսուօվ իմ խաչը: «Աշքըդ» էսուօց: Բացա: Լուօյսը քանը բուրուտ լուսէ մը կը տեսնէրէմ: Գըրից գէս Մուշ, եուօն մանա պըր ինին գիս, պէլքի կու տուն թէպտիլ հավա:

Մուշ գըրվուղնէն ժուղիցէն, հէնիցէն, հիլունք ի ճամբուօք: Ուօր մը դըգը ըրկէօնը Էջմիածնու դըգը Երեւան չկարցունք ուրթիլ, հիվըննա, սագաթնա, եարալլէք, չըկերինք քիլինք:

Վիլվուօծ ուօրը տըվէն ինծիկ իէշ մը, հիծծուցէն: Մըթնուօք չուօք գիղէօ մը գունագ պըր ըննունք: Լըցցէն ըզմի տէօն մը, եուօն պըր պառկէնք, սաղդան պըր ըննինք ուրթունք: Դօռը պաքճա կունա: Իկէն ան գիղիէն իհալէն, հա ֆարճէն ի դոնէն: Ալէյը էրմանա ին: Փօլիսը էսուօց՝ «Զէ հա ֆարճէք, կու մըջվընէն էրմանա իլի, օգնիցէք էր սանա»:

Իլուն էնունք, ճուղիցէն կտուր, միէկ մէթէլըք, հէնգ մէթէլիք, տըվէն ինծի, նաղտուօր ի չըմ գիւտի: Էսէն դըրէցնիրը ունէն գիաֆաթ մը, ուտիլա իփուօծ ին, տէնէնք զը:

քեզի, հաց ալ պիտի տամ քեզի, ինչ որ կայ տունը՝ պիտի տամ քեզի» ըսաւ, տուաւ գրպանի դրամ, հաց, ամեն բան:
«Շնորհակալ եմ» ըսի, ալ ելայ, ձգեցի գացի:

2

Չորս ամիս հիւանդանոցին մէջ մնացի: Մեռնողը կը վերցնեն, մեռնողը կը վերցնեն: Իմ ալ ուրքերս բորբոսած են, չեն շտկուիր այլեւս:

Օր մըն ալ բժիշկ մը եկաւ: Չորս ամիս բնաւ բժիշկ չտեսանք: Շատ բժիշկներ կան, չեն գար: Սկսաւ մէկ-մէկ քննելը: Հասաւ քովս: «Աչքդ» ըսաւ: Բացի: Լոյսը լուսապտիկի մը չափ կը տեսնէի: Զիս արձանագրեց Մուշ, հոն պիտի քննեն զիս, թերեւս տան արձակուրդ՝ օդափոխութիւն:

Մուշ գրուածները հաւաքեցին, հանեցին, ճամբայ ելանք: Օր մը մինչեւ իրիկուն էջմիածինէն մինչեւ Երեւան չկրցանք երթալ՝ հիւանդներ, հաշմանդամներ, վիրաւորներ, չենք կրնար քալել:

Յաջորդ օրը տուին ինծի էշ մը, հեծցուցին: Մթննալու դէմ գիւղակի մը հիւր պիտի ըլլանք: Լեցուցին մեզ տուն մը, հոն պիտի պառկինք, առտու պիտի ելլենք երթանք: Դուռը պահակ կայ: Եկաւ այդ գիւղի ժողովուրդը, կը դիտեն դռնէն ներս: Բոլորը հայ են: Ոստիկանը ըսաւ՝ «Ի՛նչ կը դիտէք, անոնց մէջ հայ ալ կայ, օգնեցէ՛ք գոնէ»:

Անոնք ելան, դրամ հաւաքեցին, մէկ մեթելիք, հինգ մեթելիք, տուին ինծի, ո՛րքան ըլլալը չեմ գիտեր: Ըսին՝ դրացիները ուխտ ունին, կերակուր եփած են, տանինք զինք:

Առէն գեցէն գէս հէմու, տէօն մը ըփ-ըլլէք մարդէկ կուն:

Դրէն գէս տիէդ մը, հէստիցու: Տէօնը մինձ ի, սունէն տուօքը չուք ունկուղին կէրուօս մը կու, հա խէռընկին ի հիրիսէպէօրը: Թըրքուօն իփուօժ ին զը: Պաշլիցէն թէփի-լը: Թէփիցէն բիժնիցէն ամմիկա լանկար մը, բէրուօկ հուօց, զըմմըն բունը:

Պազը թէփիցէն բիժնիցէն, իէղը լցցուօժ ի երպրըզը, բիրէն դըրէն եէպրէն ըրվան: Կիրունք: Կիրունք, շուօտ կիրունք: Կիրու, ըմմը խէրէպից գէս, փուրըս գիյից: Պազը կիրունք տէրէն գէս եուօն ի կինա:

Իլունք միալ սաղդան. Տըվէն ինձի կուօվ մը, հիծձու կուվուօն ըրվան: Ատ ուօրը դըզը ըրկէօն ճամբօք հա քիլինք:

Հա ասնէրէնք խէնտէօ մը, ձունօնքը հա հալա, մինձ խէնտէօ մը, պըղտուր: Հա գնուօց կուօվը դըզը իլուօվ անթը քուօվը: Հէսսունք գիղէօ մը: Պառկիցունք: Իլունք սաղդան, հիվունտ իմ, կրկընից թիֆոյը:

Բիրէն ինձի իէշ մը, պըր հիծնէմ: Չէրիմ, եասդիէն իլու՝ եանդիէն փըղդիցա, եանդիէն հա դնէն՝ եասդիէն հա իյնէմ: Աչքս չըտեսնա:

Գէցունք պատուօն մը տիէդ. լըղիցուն մինիէս. էսէն՝ «Աս չըջուղնուօր»: Թուղէն գէս իեուօն, առէն զիէշն իլի գեցէն: Մընացա թա իեուն:

Առին գացին զիս հիմա, Կրուն մը լեփ-լեցուն մարդիկ կան:

Զիս դրին տեղ մը, կոթնեցայ: Տունը մեծ է, սիւնին տակ չորս ընկուղնոց կարաս մը կայ, կը խառնեն հերիսան: Աթարով եփած են: Սկսան թափելը (պնակներուն մէջ դնելը): Ամեն մէկուն պնակ մը թափեցին բաժնեցին, բարակ հաց, ամեն բան:

Թափելէն բաժնելէն ետք, հալած իւղը լեցուցած են սափորին մէջ, բերին դրին ապուրին վրայ: Կերանք: Կերանք: Շափ կերանք: Կերայ, բայց արեց զիս, փորս քշեց: Ուրելէն ետք զիս կրկին հոն տարին:

Միւս առտու ելանք: Տունն ինծի կով մը, հեծայ կովուն վրայ: Այդ օր մինչեւ իրիկուն ճամբայ կը քալենք:

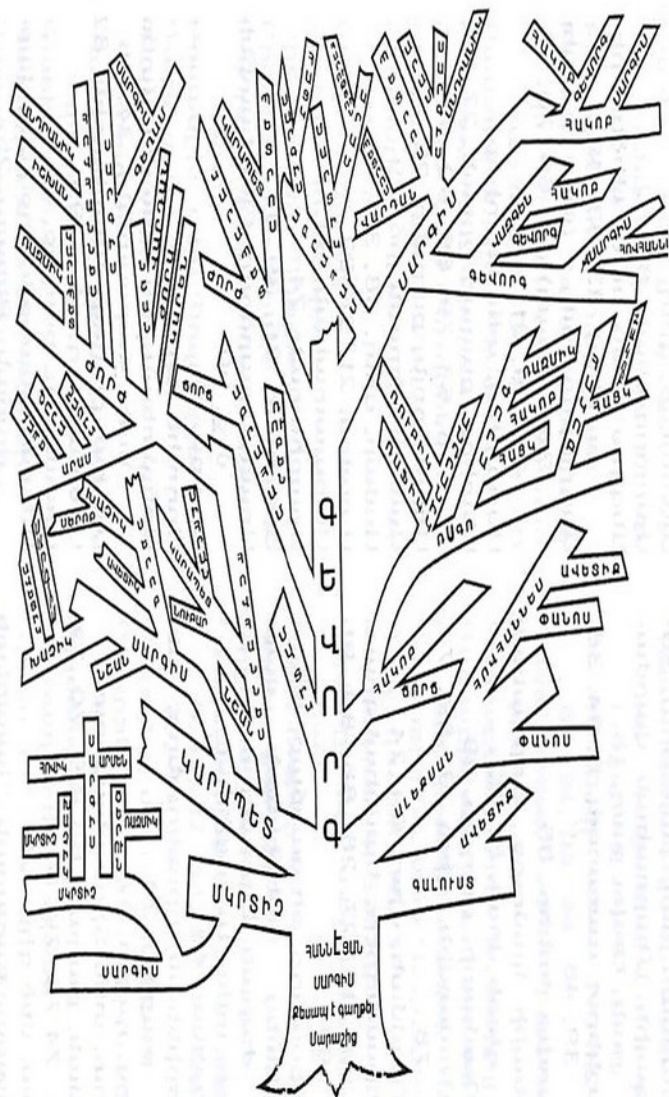
Կ'անցնէինք գետէ մը, ձիւները կը հալին, մեծ գետ մըն է, պղտոր: Հա գնաց կովը մինչեւ ելաւ անդի ափը: Հասանք գիւղակ մը: Պառկեցանք: Ելանք առտուն, հիւանդ եմ, տիֆը կրկնուեցաւ:

Բերին ինծի էշ մը, պիտի հեծնեմ: Չեմ կրնար, այս կողմէն ելայ՝ միւս կողմէն ինկայ: Միւս կողմէն կը դնեն՝ այս կողմէն կ'իյնամ: Աչքս չի տեսներ:

Գացինք պալատ մը տեղ. ծանծրացան ինձմէ. ըսին՝ «Ասիկա չի բուժուիր»: Զգեցին զիս հոն, էշն ալ առին գացին: Մնացի ճիշդ հոն:

**Սարգիս Հանիեանը տիկնոջ՝ Մարիամին, եւ
Յակոբ տղուն ընտանիքին հետ, Էջմիածին**

Գարատուրանի Հանիեան գերդաստանի տոհմաժառը, պատրաստեց՝ Յակոբ Ա. Հանիեան:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

- Աբբասեան խալիֆայութին, 30
 Ազգային Մեսրոպեան վարժա-
 րան, Ծովու թաղ, 18
 Ալաշկերտ, գաւառակ, 5, 34, 38,
 39, 48
 Ալաուիթ լեռներ, 85
 Ալենայի կամուրջ, Յորդանան
 գետի վրայ, 81, 82
 Ալ-Ռամատի, քաղաք, 29
 Ալ-Ռումայմին, գիւղ, 9, 69, 74,
 78
 Ալ-Ռումման, գիւղ, 69, 74
 Աղեքսանդրէթ, նաւահանգիստ,
 10, 16, 27, 28, 88, 89, 91,
 92
 Աղեքսանդրէթի սանճաք, 88
 Աղջկանց ամերիկեան վար-
 ժարան, Լաթաքիա, 24
 Աղրի, տէն Ղարաքիլիսէ
 Ամերիկա, 49
 Ամերիկեան հիւանդանոց, Լա-
 թաքիա, 23
 Ամրգ, դաշտ, 27
 Ամիտ, տէն Տիգրանակերտ
 Ամման, քաղաք, 63, 69, 70, 72,
 74-76, 79, 81
 Այնա, մեծ գիւղ, 29
 Այնթապ, գաւառակ Պայագէտի
 գաւառին մէջ, 38, 39
 Այնթապ, կիլիկեան քաղաք, 25,
 28
 Այսապէլլի, գիւղ, 91
 Այսրյորդանան, 81, 82
 Անգլիա (տէն նաեւ Մեծն Բրի-
 տանիա), 23, 33, 49
 Անդրյորդանան (տէն նաեւ
 Յորդանան), 10, 69, 70, 75,
 76, 79, 81
 Անթաքիա, տէն Անտիոք
 Անտիոք, քաղաք, շրջան, 27, 28,
 56, 63, 79, 86, 90
 Առիւծի բոյն, քարայր, 22
 Ասատի անուան լիճ, 29
 Ասմար, գիւղ, 38, 39
 Ատանա, 21, 91, 92
 Ատրպատական, 54
 Արաքիստան, 74
 Արածանի, 36, 39, 48
 Արարա, բարձունք Պաղեստինի
 մէջ, 90
 Արաքս, 37
 Արդուին, աւան, 5
 Արեւմտեան Հայաստան (տէն
 նաեւ Հայաստան), 34, 35
 Արիհա, քաղաք, Պաղեստին, 82
 Արծուաբերդ, գիւղ, 95
 Արտահան, քաղաք, 5
 Աւետարանական աղջկանց վար-
 ժարան, Քեսապ, 25
 Աքապա, նաւահանգիստ, 69
 Աֆրին, գետ, աւան, 28
 Բագաւան, տէն Ղարաքիլիսէ

Բաղդադ, տեն Պաղտատ
 Բաղդասիր, տեն Ուատի Սիր
 Բաղէշ, քաղաք, գաւառ, նա-
 հանգ, 2, 5, 6, 35-37, 45,
 47, 49
 Բայազէտ, տեն Պայազէտ
 Բասէն (տեն նաեւ Հասանկա-
 լա, Վերին Բասէն), գաւառ,
 դաշտ, 2, 5, 34, 37, 38, 40
 Բաստարա, տեն Պասրա
 Բասրա, տեն Պասրա
 Բեթլեհէմ, տեն Բեթղեհէմ
 Բեթղեհէմ, աւան, 75, 76
 Բետուարալ, տեն Ուատի ալ-
 Սարար
 Բերդ, աւան, 95
 Բերիա, տեն Հալէպ
 Բիթլիս, տեն Պիթլիս
 Բինգէօլ, տեն Պինկէօլ
 Բոլորպահակ, տեն Հասան-
 կալա
 Բուլանըլի, տեն Պուլանըլի
 Գաթմա, կայարան, 28
 Գալանտուրա, տեն Գարա-
 տուրան
 Գալատուրան, տեն Գարա-
 տուրան
 Գահիրէ, 25, 57
 Գայաճըզ, տեն Սեւ Աղբիւր
 Գայաճուօզ, տեն Սեւ Աղբիւր
 Գանձակ, 54
 Գատէմ, հիւլաւան, 67
 Գարաթաթ, գիւղ, 16

Գարամաղարա, քարայր, 16
 Գարաշոպան, տեն Չոքան
 Գարատուրան (տեն նաեւ Վե-
 րի Գարատուրան), գիւղ,
 հովիտ, 3, 4, 9, 10, 12, 16,
 18-20, 22, 63, 71-73, 82, 85,
 86, 91, 92, 94
 Գարատրուս, տեն Գարատու-
 րան
 Գարաքէօսէ, տեն Ղարաքիլիսէ
 Գարաքիլիսա, հնավայր Քեսա-
 պի շրջանին մօտիկ, 16
 Գարաքիլիսէ, տեն Ղարաքիլիսէ
 Գենջ, գաւառ, 36, 37
 Գերմանիա, 5, 53, 89
 Գէրէտըրուն, տեն Գարատու-
 րան
 Գթէյֆէ, գիւղ, 65
 Գորիս, քաղաք, 54
 Գրըզխան, աւան, 27, 28
 Դամասկոս, քաղաք, նահանգ,
 8, 12, 22, 33, 63-69, 74, 77,
 79, 85, 86
 Դարոյնք, տեն Պայազէտ
 Դիարբէքիր, տեն Տիգրանա-
 կերտ
 Դիլման, 54
 Դութաղ, տեն Թութակ
 Դրաա, տեն Տրաա
 Եապրուտ, գիւղ, 65, 85
 Եաֆա, նաւահանգիստ, 83, 86
 Եգիպտոս, 84
 Եուրտուն, տեն Օրտու

Երեւան, 11, 12, 35-37, 39, 57,
66, 106

Երիքով, տնս Արիհա

Երուսաղէմ, 10, 75-77, 81-83

Եփրատ, 29, 30

Էջմիածին, քաղաք, 3, 10, 12, 15,
95-97, 106, 110

Էրզրում, տնս Կարին

Էքիզօլուք, գիւղ, 22

Ըրկընից կիրճ, 71

Ըրմէնին, տնս ալ-Ռումայմին

Թագաւոր տիեզերաց հայ կա-
թողիկէ եկեղեցի, Դամաս-
կոս, 67

Թատմոր, գիւղ, 65

Թարիզ, քաղաք, 48

Թեքէ, աւան, 47

Թեքիա Ճեմա, մզկիթ, 47

Թիւրքմէնլի, գիւղ, 91

Թիքրիթ, քաղաք, 35

Թոուզ, կայարան, տնս Տաուշ

Թութախ, տնս Թութակ

Թութակ Կլըշ գետք, 39

Թութակ, գիւղ, 38, 39

Թուրունճ, գիւղ, 91

Թուրքիա (տնս նաեւ Օսման-
եան կայսրութիւն, Ottoman
Empire), 20, 27, 35, 71, 89,
92

Ժառանգաւորաց վարժարան,
Երուսաղէմ, 75

Իջեւան, քաղաք, 95

Իսմայիլիէ, քաղաք, 84

Իտլէպ, աւան, նահանգ, 28, 90

Իրահա, տնս Արիհա

Իրաք, 29, 32-35, 57

Իրպետ, աւան, գաւառակ, 69,
70

Լաթաքիա, քաղաք, նահանգ,
16, 22-25, 89-91

Լաւվար, գիւղ, 95

Լամբալու, սովխոզ, գիւղ, տնս
Լաւվար

Լատինաց եկեղեցի, Լաթաքիա,
24

Լատինաց Թէր Սանթ վանք,
Պաղճաղազ գիւղ, 22, 25

Լաւողիկէ, տնս Լաթաքիա

Լէտէկ/Լէտէյ, տնս Լաթաքիա

Լիբանան, 66, 85, 92, 96

Խայիթ, գիւղ, 22

Խաջի Օմառ, տնս Հաճուճար

Խաս, աւան, 31, 45, 46

Խասգեղ, տնս Խաս

Խասգիւղ, տնս Խաս

Խարս, գիւղ, 45

Խիզան, գետ, 47

Խլիճ, գիւղ, 39

Ծովու թաղ, Գարատուրան, 16,
18, 71, 72

Կալեր, Գարատուրան, 93, 94

Կայաջոկ, տնս Սեւ Աղբիւր

Կանդարա, տնս Քանթարա

Կարաքէօսէ, տնս Ղարաքիլիսէ

Կարաքիլիսէ, տնս Ղարաքիլիսէ

Կարին, քաղաք, գաւառ, նա-

հանգ, 2, 34, 37-40, 42, 48
 Կարմիր, շրջան, 95
 Կարս, 5
 Կիլիկիա, 75, 77, 85, 89, 91, 92
 Կիրակոս, գիւղ, 27
 Կիւնիկ, լեռ, 21
 Կլըջ, տէն Խլիճ
 Կոստանդնուպոլիս, 25, 27
 Կոփ, 38
 Հաթայի պետութիւն, 3
 Հալէպ, քաղաք, նահանգ (տէն
 նաեւ Բերիա), 3, 4, 7, 8, 19,
 25, 27-29, 46, 50, 52, 54,
 60, 62-64, 85, 86
 Հաճըն, 92
 Հաճի Օմառ, տէն Հաճուոմար
 Հաճուոմար, գիւղ, 37
 Համա, 8, 65, 85
 Համամ, գիւղ, 28
 Համպուշ, գիւղ, 65
 Հայաստան (տէն նաեւ Արեւ-
 մտեան Հայաստան), 4, 35,
 36, 38, 40, 43, 45, 47, 48,
 72, 94, 95
 Հայկազեան համալսարան,
 Պէյրութ, 77, 79
 Հայկական Ասորիք, 57
 Հայոց թաղ, Երուսաղէմ, 75, 82
 Հայրենիք, տէն Հայաստան
 Հայֆա, նաւահանգիստ, 86
 Հաւորան, շրջան, 8, 68, 69, 79,
 85
 Հասանկալա, աւան, գաւառակ

(տէն նաեւ Բասէն, Վերին
 Բասէն), 6, 37, 39, 40, 42,
 100
 Հիւրմէթի, գիւղ, 91
 Հոգեւտուն, Լաթաքիա, 24
 Հոմա, 8, 65, 85
 Ղարաքիլիսէ, գիւղ, 6, 34, 38,
 39, 48, 52
 Ղարց, տէն Խարս
 Ղրղի, տէն Արծուաբերդ
 Ճապաղջուր, տէն Պինկէօլ
 Ճարաշ, գիւղ, 69, 70
 Ճեզիրէ, 5, 35
 Ճեպլէ Տրուզ, շրջան, 68
 Ճիզրէ, տէն Ճեզիրէ
 Ճսըր Շուղուր, աւան, 66, 85
 Մաան, գիւղ, 69, 79
 Մաաս, գիւղ, 12, 69, 73, 74, 76,
 78
 Մադաւա, տէն Մատապա
 Մալազկերթ, տէն Մանազկերտ
 Մահէն, տէն Մաաս
 Մաղարինէն, քարայրներ, 74, 77,
 80
 Մանազկերտ, աւան, 38
 Մանճիկեան թաղ, Գարատու-
 րան, 72, 93, 94
 Մատապա, գիւղ, 69, 76, 79
 Մար Կորկիս քաղղէական եկե-
 ղեցի, Մուսուլ, 58
 Մար Շամղուն ալ-Սաֆա քաղ-
 ղէական եկեղեցի, Մուսուլ,

Մարան, տե՛ս Մերսին
 Մարաշ, 92
 Մեծն Բրիտանիա (տե՛ս նաեւ Անգլիա), 23
 Մեղրագետ, 45
 Մեռեալ ծով, 8
 Մեսքենէ, գիւղ, 29, 63
 Մերձաւոր Արեւելք, 32
 Մերսին, նաւահանգիստ, 10, 12, 91, 92
 Մերտին, գաւառ, 35
 Մէյտան Էքսէզ, կայարան, 92
 Միաֆարկին, տե՛ս Ֆարկին
 Միջագետք, 57
 Միջերկրական ծով, 16, 91, 93, 94
 Միարտէ, գիւղ, 85
 Մոնթրէալ, քաղաք, 69
 Մուստամիէ, գիւղ, 65, 85
 Մուշ, քաղաք, գաւառ, դաշտ, 5, 6, 34-38, 42, 45, 46, 97, 106
 Մուսա գիւղ, տե՛ս Մաաս
 Մուսա Լէռ, շրջան, 7, 27, 28, 31, 36, 63, 84, 88
 Մուսա Տաղ, տե՛ս Մուսա Լէռ
 Մուսուլ, 2, 5, 7, 53, 55-60, 62
 Մուրց, գետ, 37
 Մտըզգալէ, բերդ, 65
 Յարաբուստան, տե՛ս Արաբիստան
 Յովնան մարգարէի ուխտա-

վայր, Մուսուլ, 35
 Յորդանան (տե՛ս նաեւ Անդր-յորդանան), գետ, պետութիւն, 2, 8, 68-70, 74, 79, 81, 82
 Նաբլուս, տե՛ս Նապլուս
 Նախիջեւան, 54
 Նաուր, տե՛ս Նոըր
 Նապըք, գիւղ, 63, 65
 Նապլուս, քաղաք, 89
 Ներքի գիւղ, 22
 Նիսուէ, 35
 Նիւ Եորք (տե՛ս նաեւ New York), 90
 Նշինից ձոր, 71
 Նոըր, գիւղ, 69, 79
 Նոյեմբերեան, շրջան, 95
 Նոր Մալաթիա, Երեւանի թաղամաս, 95
 Նոր Սեբաստիա, Երեւանի թաղամաս, 95
 Շաթ Էլ-Արապ, գետ, 30
 Շահումեանի շրջան, Երեւան, 95
 Շամ, տե՛ս Դամասկոս
 Շումբ, տե՛ս Դամասկոս
 Շամշադին, շրջան, 95
 Շան, տե՛ս Դամասկոս
 Շունի, գիւղ, 82
 Շուշի, 54
 Որոնդէս, գետ, 65, 85
 Ուատի ալ-Սարար, կայարան, 83, 84
 Ուատի Սիր, գիւղ, 69, 75

Ունձուօն բուօյնը, քարայր, 20
 Ուրանճըգ, արտեր, 20
 Ուրմիոյ լիճ, 54
 Չագալճըգ, գիւղ, 22
 Չաթալէք, գիւղակ, 90, 91
 Չախշինա, տէն Ջաղջինէն
 Չինար(ճըգ), գիւղ, 22
 Չոբան, գիւղ, 38
 Չուբան, տէն Չոբան
 Պաթում, նաահանգիստ, 5, 95
 Պաղեստին, 86, 89
 Պաղտատ, 4-11, 13, 28-36, 46,
 54, 55, 102
 Պայազէտ, քաղաք, գաւառ, 2, 5,
 6, 34, 38, 39, 48, 97
 Պաշորտ, գիւղակ, 63
 Պապ Թումա, թաղամաս, 67
 Պապ Շարքի, թաղամաս, 67
 Պասիթ, հրուանդան, 16, 23, 24,
 62, 90
 Պասրա, քաղաք, 5, 12, 30, 33,
 34
 Պարսկաստան, 30, 54
 Պետրուսիա, գիւղ, 22, 23, 62, 91
 Պեքաա, դաշտ, 66
 Պէլլան, գիւղ, շրջան, 28, 88
 Պէյրութ, 23, 25, 27, 54, 57, 65,
 77, 79, 93, 94, 96
 Պիթիաս, գիւղ, 31
 Պիթիս, տէն Բաղէշ
 Պիլատ ուլ-Շամ, տէն Սուրիա
 Պինկէօլ, աւան, գաւառակ, 5, 6,
 35-42, 97, 98, 100

Պոլիս, տէն Կոստանդնուպոլիս
 Պոսէյդոն, տէն Պասիթ
 Պոսֆոր, նեղուց, 94
 Պոլանլիս, աւան, գաւառակ, 38,
 47
 Պուճաղ, շրջան, 89, 90
 Ջաղջինէն, գիւղ, 27
 Ջեգիրե, տէն Ճեգիրե
 Ռայաք, գիւղ, 66
 Ռըմնէնիս, տէն ալ-Ռումայմին
 Ռուճ, հովիտ, 27, 28
 Ռուսաստան, 34, 39, 49
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Գարատուրան, 72
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Խաս, գիւղ, 45
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Հալէպ, 64
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Պաղտատ, 31
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Պասրա, 30
 Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
 Քեսապ, 65, 88
 Ս. Երրորդութիւն եկեղեցի, Խաս,
 գիւղ, 45
 Ս. Երրորդութիւն հայ աւետա-
 րանական եկեղեցի, Քե-
 սապ, 65
 Ս. Թալիլա եկեղեցի, Խաս, գիւղ,
 45
 Ս. Յարութեան տաճար, Երու-
 սաղէմ, 75, 76

Ս. Սարգիս եկեղեցի, Դամասկոս, 67
 Ս. Ստեփանոս մատուռ, Ծովու թաղ, Գարատուրան, 18
 Սալամիէ, աւան, 85
 Սալթ, աւան, 9, 69-73, 75, 77, 78, 81, 82
 Սամարա, գիւղ, 5, 35
 Սատաթ, գիւղ, 65
 Սարայա, գիւղ, 91
 Սարիղամիշ, աւան, 39
 Սելեւկիա, 16
 Սեւ Աղբիւր, գիւղ, 9, 22, 27, 42, 78
 Սեւ ծով, 94
 Սիս, 72
 Սիսիան, 54
 Սիվադըբուօյր, տէն Սեւ Աղբիւր
 Սիլւան, գաւառ, 49
 Սկենդէրուն, տէն Աղեքսանդրէթ
 Սկենտէրուն, տէն Աղեքսանդրէթ
 Սղերդ, գաւառ, 36
 Սուէզի ջրանցք, 83, 84
 Սուէլիէ, տէն Սուէլլեհ
 Սուէլլեհ, գիւղ, 69, 81
 Սուէլտա, աւան, 68
 Սուէտիա, շրջան, տէն Մուսա Լեռ
 Սուրիա, 23, 25, 27, 28, 35, 64, 68, 77, 85, 86, 92
 Սրբոց Թարգմանչաց վարժարան, Երուսաղէմ, 75

Սրբոց Յակոբեանց պատրիարքանիստ վանք, Երուսաղէմ, 75, 76, 82
 Սրբոց Քառասնից Մանկանց առաջնորդանիստ եկեղեցի, Հալէպ, 64
 Սրբուհի Մասքանթա քաղղէական պատրիարքանիստ եկեղեցի, Մուսուլ, 58
 Սրնըխ, ծովածոց եւ բարձունք, 94
 Վան, քաղաք, 5, 33, 34, 47
 Վանայ լիճ, 35
 Վատի Սիր, տէն Ուատի Սիր
 Վարի Պաղճաղազ, գիւղակ, 22
 Վերի Գարատուրան (տէն նաեւ Գարատուրան), 77
 Վերի Պաղճաղազ, գիւղակ, 22
 Վերին Ասորիք, 35
 Վերին Բասէն, գաւառ, տէն Բասէն, Հասանկալա
 Տարսոն, քաղաք, 16
 Տարսուս, տէն Տարսոն
 Տարտանէլ, նեղուց, 94
 Տարօն, շրջան, 45
 Տաւուշ, գիւղ, մարզ, 95
 Տերիք, գիւղ, շրջան, 35
 Տեքքէ, տէն Թեքէ
 Տէր Աթիէ, գիւղ, 69
 Տէր Զօր, քաղաք, անապատ, 7, 8, 29, 62-64, 66, 85
 Տիարպեքիր, տէն Տիգրանակերտ

Տիգրանակերտ, քաղաք, գա-
ւառ, նահանգ, 2, 6, 7, 35,
43, 47-50, 52, 53-55, 58,
61, 97

Տիգրիս, 7, 29, 30, 34, 35, 43,
47, 53, 97

Տուգաղաճ, գիւղ, 22, 72

Տումա, գիւղ, 85

Տունակ, լեռ, 22

Տրաա, աւան, 8, 68-70, 86

Տրապիզոն, քաղաք, 48

Փոր Սայիտ, աւան, 10, 63, 69,
83-86

Փոքր Ասիա, 79

Քաղաք, տէն Անտիոք

Քաղղէացիներու պատրիար-
քարան, Մուսուլ, 58

Քանթարա, գիւղ, 84

Քարանթինա, թաղամաս, 94

Քարաք, գիւղ, 69

Քեշիշ, գիւղ, 91

Քեսապ, գիւղ, շրջան (տէն նա-
եւ Kesab), 3, 4, 8, 9, 11, 14,
16, 19-25, 27, 28, 42, 45,
62-66, 68, 69, 72, 73, 77,
81, 82, 85, 86, 89, 90, 91,
93, 94, 95

Քեոփրի, տէն Քեօփրիքէյ

Քէսապ, տէն Քեսապ

Քէօրքիւնէ, գիւղ, 22

Քէօփ, տէն Կոփ, Պոլլանըիս

Քէօփրիքէյ, գիւղ, 5, 34, 35,
37, 38

Քիլիս, քաղաք, 25, 28, 92

Քիւրտ Տաղ, շրջան, 90

Քյոփրիքյոյ, տէն Քէօփրիքէյ

Քոփրի գիւղ, տէն Քէօփրիքէյ

Օսմանեան կայսրութիւն (տէն
նաեւ Թուրքիա, Ottoman
Empire), 54, 89

Օրտու, աւան, 22, 63, 65

Ֆազը Հասան, գիւղ, 22, 23, 90,
91

Ֆակասուն, տէն Ֆազը Հասան

Ֆառ, նաւահանգիստ, 33

Ֆարկին, մեծ գիւղ, 49, 50

Ֆարդին, տէն Ֆարկին

Ֆելլունա, գիւղ, 29

Ֆելլուջա, տէն Ֆելլունա

Ֆէս, գիւղ, 9, 69, 73, 74, 78

Ֆիէյս, տէն Ֆէս

Ֆրանսա, 23, 49, 92

Kesab (տէն նաեւ Քեսապ), 24

New York (տէն նաեւ Նիւ Եորք),
24

North America, 24

Ottoman Empire (տէն նաեւ Թուր-
քիա, Օսմանեան կայսրու-
թիւն), 67

Philadelphia, 24

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

- Անստորագիր**, Ճամբու նոթեր – Հալեպ, Իսկենտերուն, Պէյլան, Անտիոք, «Կիլիկիա», Ատանա, թիւ 72, 13 Յուլիս 1919:
- Անստորագիր**, Սրտաճմլիկ լուրեր Անտիոքէն, «Տաճար», Կ. Պոլիս, Բ. տարի, 1911, թիւ 4, էջ 70:
- Անստորագիր**, Քեսապի դէպքը, «Լուսաբեր-Արեւ», Աղեքսանդրիա, 13 Մայիս 1909:
- Ասթարճեան Գրիգոր**, Յետադարձ ակնարկ կեանքի մը պայքարի իննսուն տարիներու վրայ, Պէյրութ, 1985:
- Թաւուզեան Ներսէս քին.**, Տառապանքի օրեր, Պէյրութ, 1991:
- Թէմիրեան Ալպէո Ս.**, Քէսապ (1909-1946), Պէյրութ, 1956:
- Իսկահատեան Յարութիւն**, Վկայական Հայկական Յեղասպանութեան, Դ. հատոր, Պէյրութ, 2012:
- Խորասանեան Գ.**, Նիժէ շոգենաւին մէջ, «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 28 Ապրիլ 1909, էջ 1:
- Խրլոբեան Տիգրան Ճ.**, Ոսկեմատեան Հայ աւետարանական միութեան, Ա. հատոր, Պէյրութ, 1950:
- Մանճիկեան Գէորգ**, Յուշեր, Մոնթրէալ, 2008:
- Յակոբեան Հ. Խ., Մելիք-Բախշեան Ստ. Տ., Բարսեղեան Հ. Խ.**, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատորներ 1-5, 1986-2001, Երեւան:
- Յովսէփեան Մարգարիտ**, Կարօտի թելով, Երեւան, 2015:
- Յորդանանի Հայերը** - Գիտաժողովի նիւթեր (22-24 Մայիս 2016), Հայկազեան համալսարան, Պէյրութ, 2019. տե՛ս **Հիլմար Քայզերի, դոկտ. Աննա Օհաննէսեանի եւ դոկտ. Վահրամ Շեմմէսեանի** յօդուածները:
- Շահպազեան Մովսէս**, Հայ կամաւորական շարժումը Առաջին աշխարհամարտին (1917-1920), Սուրիա-Քեսապ, 1965:
- Չոլաքեան Յակոբ**, Հայ վերապրողներու տեղաբաշխումը եւ կրթական գործի կազմակերպումն ու դպրոցները Սուրիոյ մէջ [1918-1946], «Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր [24-27 Մայիս

2015]», Հայկազեան համալսարան, Պեյրուք, 2018, էջ 261-304:
Չոլաքեան Յակոբ, Քեսապ, Ա. հատոր, Հալէպ, 1995: Տէն նաեւ
Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեանի 1911-ի մարդահամարի Քեսապի
բաժինը, էջ 393-455:

Չոլաքեան Յակոբ, Քեսապ, Բ. հատոր, Հալէպ, 1997:

Չոլաքեան Յակոբ, Քեսապ, Գ. հատոր, Հալէպ, 2004: Տէն տղքը. **Աւե-
տիս Ինճեճիքեան**, «Քեսապ եւ իր բարբառը», էջ 11-181. նաեւ՝
Մարիամ Սարամազեան-Չիլիքեան, «Ինքնակենսագրական»,
էջ 183-230, նաեւ՝ **Սիմոն Փ. Այանեանի** 1920-ի մարդահամարը,
էջ 231-292, նաեւ՝ **Մաղաքիա Պապուճեան**, «Քեսապը Հայաս-
տանում» էջ 292-362, նաեւ **Ովսաննա Ազգարեան-Յովսէփեանի**,
Ժողէֆ Թիթիզեանի, **Ովսաննա Սողոմոնեանի** եւ **Աբրահամ
Չոլաքեանի** վկայութիւնները, էջ 487-515:

Սվազեան Վերժինէ, Հայոց ցեղասպանութեան ականատես վերապ-
րողների վկայութիւններ, Երեւան, 2011: Տէն քէօրքինացի **Յով-
հաննէս Աբէլեանի** եւ սեւաղբիւրցի **Յովհաննէս Բոյնմշակեանի**
վկայութիւնները, էջ 510-512:

Տէր Եղիայեան Զաւէն պատրիարք, Պատրիարքական յուշերս, վա-
ւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947:

Օհանեան Սեդա, Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարուն, Երեւան,
2016:

Mattie R. Wylie and Zada Patton, News of Churches Abroad, «Olive
Trees» (known as «Herald of Mission News» from 1887 to 1897.
Published by the Reformed Presbyterian Church of North America,
New York and Philadelphia), 1909, pp. 151-152.

Stephen R. Van Trowbridge, The Sack of Kesab, «Olive Trees» 1909,
pp. 205-250.

James Bryce, Arnold Toynbee, The Treatment of Armenians in the
Ottoman Empire, 1915-1916, Princeton N. J., 2000.

يوسف الحكيم، سورية والعهد العثماني، الطبعة الثانية، بيروت 1980

(Եռաւէֆ էլ-Հաքիմ, Սուրիա ուա էլ-ահտ էլ-օսմանի [Սուրիան եւ
Օսմանեան դարաշրջանը], Բ. տպագրութիւն, Պեյրուք, 1980):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԻՆՈՒՈՐ ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՆԻԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ3

Ա.- ՀԱՅՐԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԷՋ

- 1.- Հանիեան Գէորգի ընտանիքը 16
- 2.- Այծերու հօտերը 19
- 3.- 1909-ի աղէտը 21

Բ.- ԲԱՆԱԿ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

- 1.- Զինակոչ եւ ճամբորդութիւն 26
- 2.- Զօրանցում 30
- 3.- Պատերազմ. դէպի ճակատ 33
- 4.- Բիթլիս, Մուշ, Բինգէօլ, Քոփրու գիւղ 35
- 5.- Բինգէօլից Թութակ 38
- 6.- Բինկէօլի հիւանդանոցում 40
- 7.- Դէպի Տիգրանակերտ, կոտորածների միջով 43
- 8.- Տիգրանակերտ 52
- 9.- Մուսուլի մէջ 55

Գ. ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆԵՐԻ ՎՐԱՅ՝

ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

1.- Մուտուլ, Տէր Զօր, Հալէպ, «Քեսապում ոչ ոք չկայ»	62
2.- Հարազատների հետքերով՝ մինչեւ Դամասկոս	65
3.- Դէպի հարաւ, առաջին գարատուրանցին	68
4.- Հարազատներիս հետ	72
5.- Հաւաքական պսակներ եւ ամուսնութիւն.....	76

Դ.- ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

1.- Փախուստ դէպի Երուսաղէմ.....	81
2.- Տեղափոխութիւն Փոր Սայիտի գաղթակայանը	83
1.- Վերադարձ դէպի տուն	85
2.- Արտագնայ աշխատանք.....	88
3.- Վերադարձ Գարատուրան եւ հայրենադարձութիւն ...	92

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ	97
-----------------	----

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿ	112
--------------------------	-----

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԿ	120
-------------------------	-----

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԻՆՈՒՈՐ ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՆԻԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գրի առաւ
Յակոբ Հանիեան

Յառաջաբանով եւ ծանօթագրութեամբ
հրատարակութեան պատրաստեց
Յակոբ Չոլաքեան

EDIT PRINT
43 D. Malyan str, Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Գ. Մալյան 43
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

Ուղղումներ

Էջ	տող	գրուած է	պետք է ըլլայ
11	վարէն 9	իրադաձութիւններու	իրադարձութիւններու
19	վարէն 7	«Հալէպ»	«Քեսապ», Հալէպ
38	վարէն 16	յարակից	յարակից շրջանների

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ

FL0645043

106946

EDIT PRINT

43 D. Malyan str. Yerevan
Tel. (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ

Երևան, Դ. Մալյան 43
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am